

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲӘМ ОРТА АРНАЎЛЫ
ТӘЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Қарақалпақ әдебияты хәм фольклоры кафедрасы

Қарақалпақ әдебияты тарийхы пәни бойынши лекция текстлери

**(5220100 – Филология хәм тиллерди үйрениў: қарақалпақ тили бакалавр
бағдары 2-курс студентлери ушын)**

Улыўма аудиториялық саат _____

Лекция _____

Әмелий _____

Семинар _____

Дүзген: Алламбергенова Инабат

НӨКИС 2012-жыл

1-Тема**Кирисиў. Түркий халықлардың ерте дәўирдеги жазба әдебий естеликтери**

(Лекция– 2 саат)

Лекцияны алып барыў технологиясы

Оқыў сааты – 2 саат	Талабалар саны 70
Сабақ түри	Тема бойынша лекция
Лекция режеси	1. Қарақалпақ халқының ерте дәўирдеги тарийхы туўралы мағлыўмат 2.Қарақалпақ әдебияты тарийхының сағалары
Оқыў сабағының мақсети: Түркий халықлардың ерте дәўирдеги жазба әдебий естеликтери туўралы айтыў	
Педагогикалық ўазыйпалар - Қарақалпақ халқының ерте дәўирдеги тарийхы ҳаққында түсиндириў - Қарақалпақ әдебияты тарийхының сағалары туўралы түсиндириў	Оқыў процессии нәтийжелери Талаба - Қарақалпақ халқының ерте дәўирдеги тарийхы ҳаққында айтып береди - Қарақалпақ әдебияты тарийхының сағалары ҳаққында айтып береди
Оқытыў услуубы ҳәм техникасы	Визуал-лекция, блиц-сораў, түсиндирип бериў
Оқытыў кураллары	Лекция тексттери, проектор, тарқатпа материаллар,
Оқытыў формасы	Фронтал, коллектив ҳүжим
Оқытыў шараяты	Проектор, компьютер менен тәмийнленген аудитория

Лекция сабағының технологиялық картасы

Хызмет басқышлары	Хызмет мазмұны	
	Оқытыушы	Талаба
1-басқыш Курсқа хәм темаға кирисиу (10 мин)	1.1. Тема, оның мақсети, оқыу шынығыуынан күтилетуғын нәтийжелер мәлим етиледі.	Тыңлайды. Жазып алады.
2 –басқыш. Тийкарғы бөлим (60 мин)	2.1. Талабалар итибарын қаратыу хәм билим дәрежелерин анықлау ушын тез сорау-жууап өткериледі Қарақалпақ әдебияты тарийхы қайсы дәуирден басланады? Ерте дәуир түрк тиллес халықларға ортақ жазба естеликлерди атап көрсетің?	Тыңлайды. Гезек пенен бир-бирин тәкирарламай атамаларды айтады. Ойлайды жууап береді
	2.2. Оқытыушы визуал материаллардан пайдаланған халда лекцияны оқыуды дауам етеді. Күлдирги сөзлердің, олардың бүгинги күнге қалай жетип келгенлиги хаққында айтып береді	Сораулар берип тийкарғы жерлерин жазып алады.
	2.3. - Қарақалпақ әдебияты тарийхы хаққында пикир билдирген алымларды атап өтиң? - Не ушын ерте дәуир әдебияты деп бөлемиз? 2.4. Талабаларға теманың тийкарғы түсиниклерине итибар қаратыуды хәм жазып алыуларын ескертеді	Еслеп қалады, жазады. Хәр бир сорауға жууап ериуге харекет етеді Барлық хабарды системаластырады. Конспект қылады.
3- басқыш Жуумақлау бөлими (10 мин)	3.1. Тема бойынша жуумақ қылынады. Тема бойынша алынған билимлерди қай жерде ислетиу мүмкинлиги айтылады.	Сораулар береді.
	3.2. Тема мақсетине ерисиудеги талабалар хызмети анализленеді хәм бахаланады.	Еситеді , анықластырады
	3.3. Тема бойынша өз бетинше үйрениу ушын «Түркий халықлардың ерте дәуирдеги жазба әдебий естеликлері» хаққында кластер дүзиуди ұазыйпа етип береді, бахалайды.	Өзбетинше үйрениуи ушын тапсырмаларды жазып алады.

1-қосымша

Кирисиў. Түркий халықлардың ерте дәўирдеги жазба әдебий естеликleri

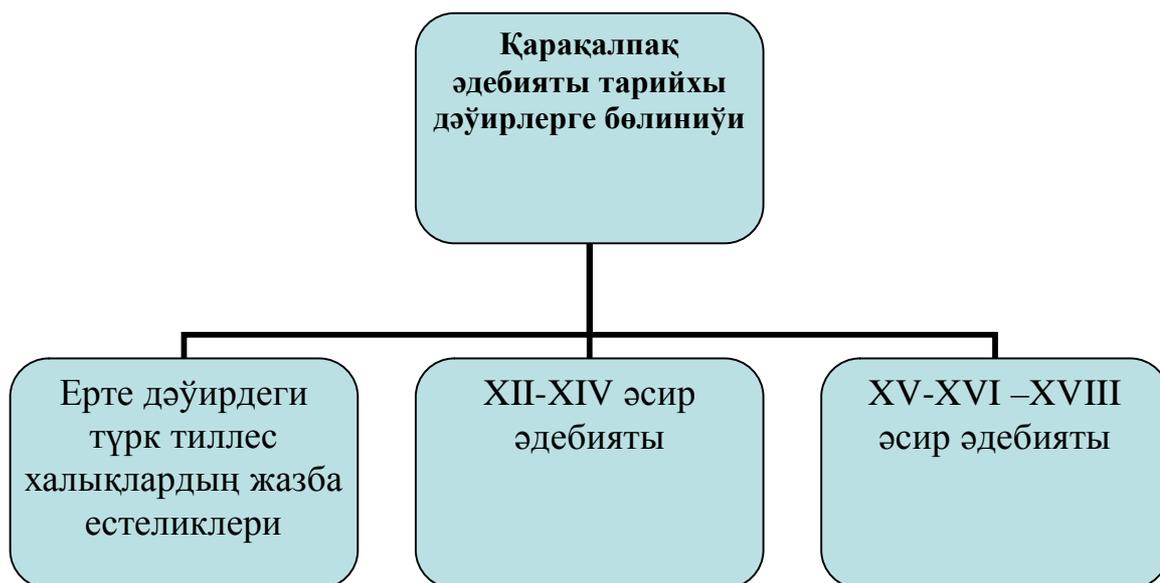
Реже

1. Қарақалпақ халқының ерте дәўирдеги тарийхы туўралы мағлыўмат
- 2.Қарақалпақ әдебияты тарийхының сағалары

2- қосымша

Қарақалпақ халқының ерте ерте дәўирдеги тарийхы туўралы мағлыўматлар. П.П.Ивановтың "Сборник материалы по истории каракалпаков" (М.,Л.,1935), "Сборник этнографии" (Книга IV, 1940), "Советское Востоковедение" (Книга III, 1943), С.П.Толстовтың "Қарақалпақ халқының келип шығыўы". (Краткое сообщение института этнографии. Кн 2, 1947), "Қарақалпақлар археологиясының изертлениўиниң жуўмақлары (Бюллетень АН УзССР, 1945, N 9-10)., ӨзР ИА Қарақалпақстан филиалының тарийхий секторы илимпазларының қатнасыўында шыққан "Қарақалпақстан АССР тарийхы", "Қарақалпақ тарийхының очеркleri", М.К.Нурмахамедовтың, Т.А.Жданконың, С.К.Камаловтың "Қарақалпаки" (Изд."Фан",Т.1971) хәм басқа да бир қатар тарийхий мийнетлерде кең түрде көрсетилген.

3-қосымша

"ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ ТАРИЙХЫ" ПӘНИНИҢ МАҚСЕТІ ХӘМ ҰАЗЫЙПАЛАРЫ

Дүньядағы қайсы бир халықтың яки мәмлекеттиң мәдениаты тарийхын үйренетугын болсақ, сол халықтың тарийхий турмысына барып тамырласатуғынына көзимиз жетеди. Сонлықтан, карақалпақ халқының мәдениаты, яғный әдебияты туұралы сөз етер болсақ, биз әлбетте оның тарийхы менен байланыстырмай үйрениўимиз мүмкин емеслигин аңлаймыз.

Қарақалпақ халқының ерте ерте дәўирдеги тарийхы туұралы мағлыўматлар. П.П.Ивановтың "Сборник материалы по истории каракалпаков" (М.,Л.,1935), "Сборник этнографии" (Книга IV, 1940), "Советское Востоковедение" (Книга III, 1943), С.П.Толстовтың "Қарақалпақ халқының келип шығыўы". (Краткое сообщение института этнографии. Кн 2, 1947), "Қарақалпақлар археологиясының изертлениўиниң жуўмақлары (Бюллетень АН УзССР, 1945, N 9-10)., ӨзР ИА Қарақалпақстан филиалының тарийхий секторы илимпазларының қатнасыўында шыққан "Қарақалпақстан АССР тарийхы", "Қарақалпақ тарийхының очеркleri", М.К.Нурмахамедовтың, Т.А.Жданконың, С.К.Камаловтың "Қарақалпаки" (Изд."Фан",Т.1971) хәм басқа да бир қатар тарийхий мийнетлерде кең түрде көрсетилген.

Тарийх илимлериниң докторы Т.А.Жданко "Қарақалпақ халық дәстаны "Қырық қыз" бизиң эрамыздан бурынға V әсир ўақыяларын көз алдымызға келтириўши бирден-бир қунлы шығармалардың бири"¹ деп жазады.

Көрип өткенимиздей, карақалпақ әдебиятының сағалары күтә әйемги заманлардан басланады екен. Бундай исенимли шешимди басқа да илимпазлардың пикирleri тастыйықлайды. "Қарақалпақ поэзиясының дерекleri оғада ерте заманлардан, әйемги ўақытлардан басланады, - деп жазған еди академик М.К.Нурмахамедов. -"...Қарақалпақ поэзиясының дәреўин карақалпақлардың халық болып қәлиплесиўи менен байланыстырыў, ал поэзияның сағаларының әдеўир ерте ўақытлардан, карақалпақ халқы келип шыққан әйемги массагетлердиң, черноклобуки - печенег қәўимлериниң, қыпшақ, ноғай аўқамларының руўхый өмиринен излеў керек"^f. Белгили алым, профессор И.Сағыйтов "Тарийхқа нәзер салсақ, карақалпақ халқы ең әйемги халықлардың бири екенлигин, оның әсирлерден арыға кететугынын көремиз, - деп жазады... карақалпақ әдебиятының тарийхын тек ғана беридеги XVIII әсирдеги айырым фактлер менен шеклемей, анағурлым ерте ўақытлардан баслап изертлеў керек"^k. Филология илимлериниң докторы, профессор К.Мамбетов карақалпақлардың мәдениет хәм әдебий мийраслары бойынша төмендегидей пикирлерге келген еди: "Қарақалпақлар шығыстың әйемги халықларының бири болып тарийх бетлеринен көп әсирлик мәдениет хәм әдебий мийрасларын сақлап қалған халықлардың бири, ...узыннан сыбай созылған жаўгершиликлер халықтың руўхый мәдениатының толық сақланып қалыўына мүмкиншилик бермеди"¹.

Көпшилик илимпазлар карақалпақ әдебиятының қәлиплесиў дәрекlerini әйемги түрк тиллес халықлардың жазба естеликleri менен байланыстырады Шынында да өзбек, казак, қырғыз, татар, азербайжан, түркмен хәм басқа да түркий тиллес халықлардың әдебиятлары сыяқлы, карақалпақ халқының да әдебиятының тарийхы сол әйемги жазба естеликлерге барып ушласатуғыны гүман туўдырмайды.

Тарийхий хўжетлерде түрк қағанаты деп аталыўшы улкен держава VI әсирлерде арқасы славян князликleri, батысы Византия мәмлекети, Шығысы Қытай, Индия, сондай-ақ Египет мәмлекетleri менен шегаралас жайласқаны белгили. Түрк қағанлығында VII әсирде Түрк қағанлығы, Табғаш қағанлығы, VIII әсирде қарлуқлар, буннан кейин Оғуз хәм Қыпшақлар хўкимдарлық еткенлиги мәлим. X-XII әсирлерде болса қарлуқлар хәм яғмалар Қараханийлер мәмлекетин дүзди. Соңынан Шыңғыс хан атланысларының нәтийжесинде орта Азиядағы түркий тиллес халықлар арасында бөлинип кетиўшилик пайда болған.

Бирқанша илимпазлар сөз етип отырған дәўирлердеги жазба әдебиятты қәлиплес-тириўде карақалпақлардың да айрықша орны бар екенин атап өтеди. Мәселен, илимпаз Әмир Наджип "Түрк тиллес халықлардың әйемги жазба әдебиятын қәлиплестириўде биринши татар, башқурт, өзбек, казак, карақалпақ, түркмен, азербайжан, халықларының ата-бабалары әдеўир дәрежеде үлес қосқан" деп дурыс баха береди. Демек илимпаз Әмир Наджиптиң пикирине қарағанда карақалпақлар түркий халықлардың әйемги жазба әдебиятының қәлиплесиўине де үлес қосқан екен. Олай болатуғын болса бүгинги күни биз Орхон-Енисей жазыўларын карақалпақ халқының ески әдебий мийраслары сыпатында үйрениўге толық хуқықымыз бар деген жуўмақ шығады.

Қарақалпақ халқының VII-VIII әсирлердеги мийрасларын сөз еткенимизде, әлбетте Қорқыт ата туұралы айтып өтиўимизге туўра келеди. Дунья әдебиятларының көпшилигине белгили болған, "Китаб и дедам Қоркут" (Қорқыт ата китабы) бир нешше рет СССР ИА Шығыстаныў иниституты тәрәпинен басылып шықты. Қорқыт ата туұралы аңызлар карақалпақ, казак, өзбек хәм түркмен халықлары арасында кеңнен таралған. Илимпаз В.Бартольдтиң "Түрк эпосы хәм Кавказ"

¹ К.Мамбетов. Әйемги карақалпақ әдебияты. "Қарақалпақстан"., Нөкис, 1976, 49-бет.

деген мийнетінде Қорқыт ата кітабы тек Орта Азияда жасаушы халықтарға ғана емес, ал Кавказ халықтары арасында да әдеуір белгилі екенлігі айтылған.

Қорқыт ата өз дәуірінің талантлы сөз зергери, яғни шайыры болғанлықтан, оннан неше-неше әсірлер кейін жасаған түркі халықтардың ұллы шайыры Әлийшер Науайы хәм Әбдірахман Жамийлер құрмет пенен өз дәретпелерінде еске алғанлығы белгилі. XVI әсирдегі Хорезм хукімдарларының бири, тарийхшы Абулғазы Бахадырханның "Шажарай тарихима", "Шажарай түрк" мийнетлерінде Қорқыт ата туұралы пикирлерди ушрастырамыз.

Қарақалпақ жыраулары болса Қорқыт атаны өзлерине руұхый пир, устаз тутқан. Қарақалпақтардың ертедегі ата-бабалары Ұатан тутқан Сырдарьяның қуяр аяғында Қорқыт ата мазары бар. Қарақалпақ жыраулары өз дәстанларын, толғау хәм термелерин жырлаудан алдын Ҳәзирети Бурық - Қорқыт ата, деп оның руұхына сыйынып алады екен.

Қарақалпақтардың арасында Қорқыт атаның қобызы туұралы да хәр қыйлы аңыз-әңгемелер көп. Профессор Қ.Айымбетов жыйнаған материаллардың арасында "Қорқыт ата қобызы аспаннан түсіп-тимиш" деген мағлыұматлар да бар. Белгилі орыс илимпазы академик В.М. Жирмунский "Огузский героический эпос и Книга Коркута" деп атаған кітабында "Қорқыт хакқында оғада характерли аңызларды жазып алғанлығы ушын қарақалпақ фольклористи Қ.Айымбетовқа алғыс айтаман", деп өзіннің миннетдаршылығын билдиреди.

Филология илимлерінің докторы, профессор.К.Мәмбетов Қорқыт ата дәретіушилигин қарақалпақтар менен байланыстырушы тийкаргы факторларды, бириншіден, Қорқыт ата қарақалпақтарға тили жүдә жақын оғуз-қыпшақтардан шыққанлығын, екіншіден, қарақалпақ халқының ауызеки әдебиятында Қорқыт ата туұралы жүдә көп легендалар сақланып қалғанлығынан⁹ ізлейди. Қорқыт ата дәретпелерин қарақалпақ әдебиятының ертедегі сағаларының бири деп биймәлел пикир жүритіуіміз мүмкин.

Қарақалпақ әдебиятының тарийхый тамырларының және бир тармақтары IX әсирде жазылған "Оғузнама" ға барып ушласады. Бул шығарма, негизинен, оғуз қәуімлерінің тарийхына сүйенген, яғни Оғуз батырдың туұылыуы, оның Сырдарья жағаларынан Едил дарьясы жағаларына шекемги сауаш жүргизиулерин сөз етеди. Ески қарақалпақ әдебияты тарийхы бойынша арнаулы жумыслар ислеген К.Мәмбетов өз пикирлерінде "Оғузнама" ның тили мәселесине келетуғын болсақ, шығарма IX әсирде жазылуына қарамастан қарақалпақ тилине бир қанша жақын^f деп жазады.

Хәммеизге мәлим, VIII әсирде араблар Орта Азияны басып алады, хәм қылыштың, хәм диний идеологияның қатаң күш салыулары нәтийжесінде түркі тиллес халықтардың, соның ишінде қарақалпақтардың да мәдени, әдебий мийраслары құртып жиберилди. Себеби, араблар сол дәуірде басқа исенимдегі халықтарды динсизлер, қудайсызлар деп есаплайтуғын еди. Хәм ислам динин олардың санасына беккем орнатыу ушын мәдени хәм әдебий мийрасларын аяусыз түрде жоқ қылды. Мәмлекет тили араб тили болды. Усыған байланыссы түркі тилинде жазылған шығармалар елеспесіз қылып кетти. Сонлықтан сол дәуірдің сауатлы хәм талантлы адамлары өз дәретпелерин араб тилинде жазыуға мәжбүр болды.

Түркі қәуімлерден шыққан аса билимлі хәм талантлы адамлардың араб тилинде жазған мийнетлери араб мәдениаты тарийхына да сиңисип кетгенлігі белгилі.

Буның мысалы ретінде Мухаммед ибн Муұса аль Хорезмий, Абунаср Фарабий, Абу Райхан Беруний сыяқлы ұллы тулғалардың дәретіушилигин көрсетиуіміз мүмкин. Солай болса да, түркі тилдің, әдебиятының рауажланыуы ушын гүрескен инсанлар болды. Солардың бири - XI әсирдегі белгилі филолог Махмуд Қашқарий. X әсирдің бас гезлерінде қарлуқ қәуімлерінің ауқамы күшейди хәм Орта Азиядағы ең үлкен Қараханийлер мәмлекети дүньяға келди. Қараханийлердің пайтахты Қашғарда болды. Соңынан Баласағунға көширилгени мәлим.

Махмуд Қашқарий "Девону лугатит түрк" деген шығарманы жазды, бул жумысында ол араб тилине алты мыңнан аслам түркі сөзди ауударған. Бул кітапта халық поэзиясына тийисли көп ғана шығармалар киргизилген. "Девану лугатит түрк" теги көп ғана нақыл-мақаллар, поэзиялық қатарлар өзлерінің формасы хәм мазмуны жағынан қарақалпақ әдебиятында бар болған нақыл-мақалларға, қосық формаларына сай келеди.

Россияның Москва қаласында 1962-жылы шыққан "Народы Средней Азии и Казахстана" деген мийнетлер жыйнағының I томында "Қарақалпақ халқы ерте дәуірлерден баслап, ески түрк халықтары менен бирге араласып жасады, олар менен тығыз байланыста болды", деп айрықша атап өтеди. Бул пикирлер қарақалпақ халқының әдебиат тарийхының жүдә ерте дәуірлерден басланатуғынын және бир мәрте тастыйықлайды.

XI әсирде жасаған пүткіл түркі халықтардың, сондай-ақ қарақалпақтардың да бабасы деп саналатуғын шайыр Юсуп Хас Хажиб дүньяға өзіннің "Қутадғу билиг" дәстаны менен белгилі. Бул дәстан да түркі тилде жазылған болып, дәстанның тилинде ески қарақалпақ жазба тилине уқсас таманлары көп.

XII әсирдің екінші ярымында түрік тиллес халықтардың әдебиятында және бир бақалы шығарма дүньяға келди.

Бул шығарма - "Ҳибат-ул ҳақойик" ("Ҳақыйқатлар сыйлығы"). Оны жазған шайыр Ахмед Югнакий деген адам болып, туўылған жери Қараханийлар мәмлөктиниң Югнак қаласы екенлиги белгили. Бул қала Түркистан қаласына жақын этирапларда болған.

Қарақалпақ тилине ең жақын жазба естеликлердиң бири XIII әсирден қалған бийбаха естелик - "Кодекус-куманикус". Бул жазба естеликти "Қыпшақлар-сөзлиги" деп те атайды.

Қарақалпақ халқы Хожа Ахмед Яссаўийди өзлериниң бабасы деп есаплайтуғыны белгили. Хожа Ахмед Яссаўийден мийрас болып бизге "Дийўаны хикмет" дөретпеси қалған. Яссаўийдиң туўылған жылы анық емес, бирақ қаза тапқан жылы 1166-1167- жыллар деп көрсетиледи.

Қарақалпақ тилине күтә жақын шығармалардың бири XIII әсирдиң ақыры XIV әсирдиң бас гезинде жасаған шайыр Хорезмийдиң "Муҳаббатнама" дөретпеси.

Егер, биз, қарақалпақ әдебияты тарийхының сағаларына нәзер салар болсақ әлбетте оны үйрениўде жоқарыда сөз етилилген жазба естеликлеримизди атлап кете алмаймыз. Олар:

1. Орхон-Енисей жазба естеликleri
2. Қорқыт атаның "Китоби дедем Коркут" ы
3. "Оғузнама"
4. Махмуд Қашғарийдиң "Девану луғатит түрк" шығармасы
5. Юсуп Хас Ҳажыптың "Қутадғу билиг" дөретпеси
6. Ахмад Югнакийдиң "Ҳибатул ҳақойик" шығармасы
7. Кодекус-куманикус
8. Хожа Ахмед Яссаўийдиң "Ҳикметлер китабы"
9. Хорезмийдиң "Муҳаббатнамасы".

Бул жазба естеликлер бүгинги раўажланған қарақалпақ әдебиятының тийкарларының бири, бүгинги әдебиятымыздың ески тарийхы деп биймәләл айтыўымыз мүмкин.

Биз барлық түркий тиллес халықларға, сондай-ақ, қарақалпақ халқына ортақ болған жазба естеликлерге дыққат аўдардық. Қарақалпақ халқының әдебияты тарийхында жазба естеликлер менен бир қатарды авторы белгили аўызеки әдебият үлгилери де ушырасыды. XIV-XVII әсирлердеги бир қатар жазыўлар дәстан хәм толғаў термелерди жыраўлаў менен ғана шөкленбеген. Олардың арасында өзлери толғаў хәм термелерди дөрететуғын жыраўлар да болған. Олар:

1. Соппаслы Сыпыра жыраў
2. Асан Қайғы
3. Доспанбет жыраў
4. Мүйтен жыраў.

Сондай-ақ өзиниң шешенлик өнери менен, сөзде усталығы менен көп ғана хикметлердиң авторы сыпатында танылған Жийренше шешенниң де қарақалпақ әдебияты тарийхында үлкен орны бар.

Қарақалпақ әдебиятының сағасында турған жыраў шайырлардың ең ири тулғаларының бири Жийен Аманлық улы XVIII әсирде жасаған. Халқымыздың тарийхына тиккелей байланыслы болған тарийхий толғаўлар хәм поэмалардың авторы. Илимий жәмийетшилик Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш усаған шайырларды жазба әдебияттың ўәкиллери сыпатында таныйды.

XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басында бундай шайырдың қатары және де толысты. Қарақалпақ әдебиятының тарийхы раўажланыўдың өзине тән нызамлы қубылыслары менен толы. Қарақалпақ әдебияты тарийхы пәни ерте дәўирдеги қарақалпақ әдебияты хәм XIV әсирден XX әсирге шөкемги әдебиятымызды үйрениўди өз алдына максет етип қояды.

2-Тема**Орхон-Енисей жазба естелиги**

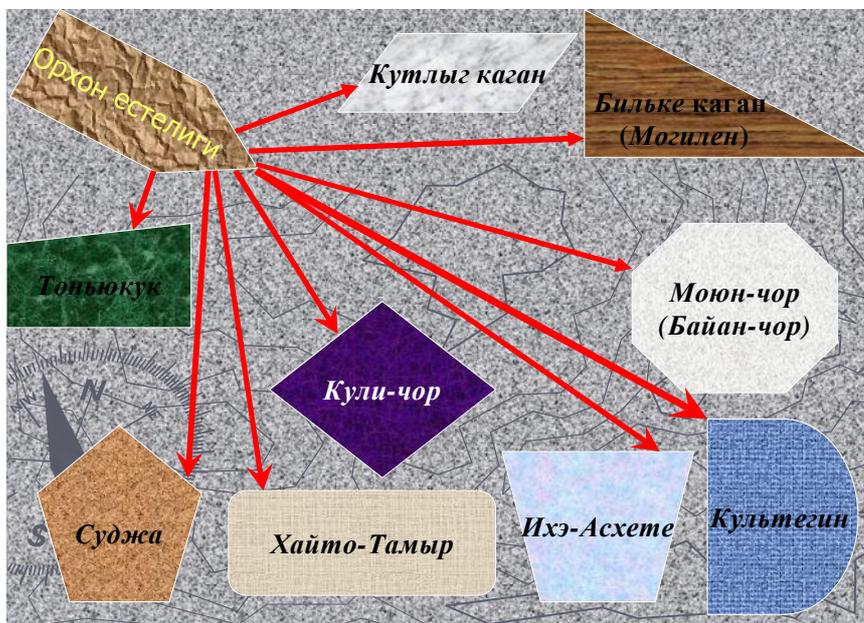
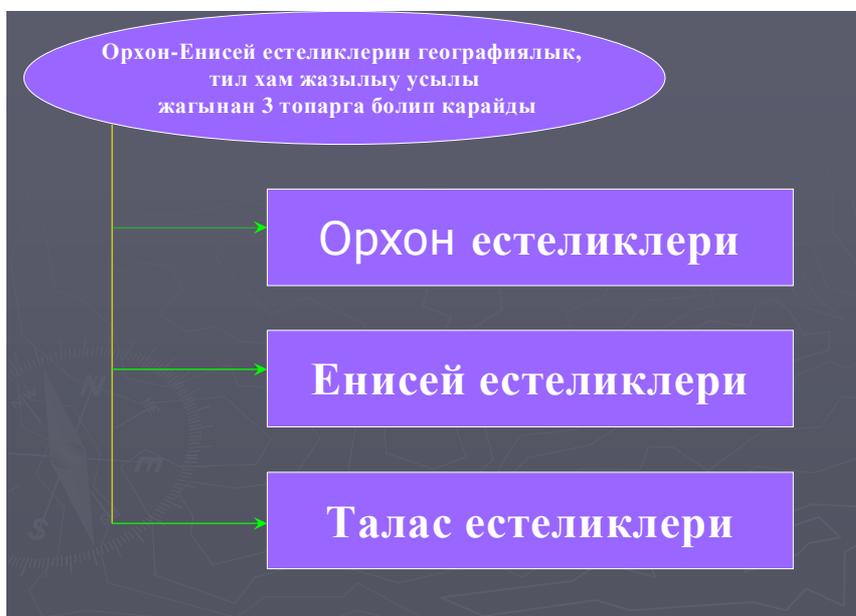
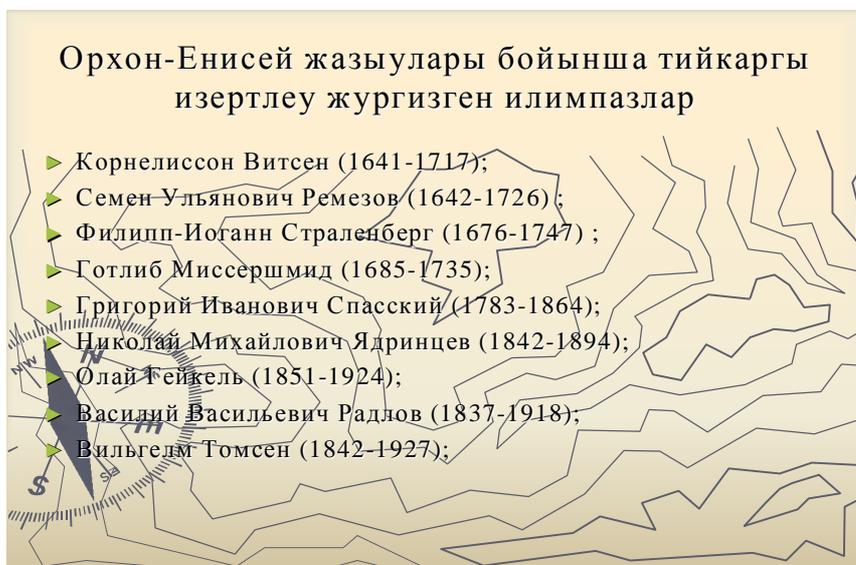
(Лекция– 2 саат)

Лекцияны алып барыу технологиясы

Оқыу сааты – 2 саат	Талабалар саны 70
Сабақ түри	Тема бойынша лекция
Лекция режеси	<ol style="list-style-type: none"> 1. Орхон–Енисей жазба естеликлеринин үйренилиу тарийхы 2. Орхон–Енисей жазба естелиги тууралы илимпазлардың пикирлери 3. Киши жазыу 4. Үлкен жазыу 5. Тоны кук жазыуы 6. Орхон-Енисей жазыуларының түркий халықлар әдебиятындағы орны
Оқыу сабағының мақсети: Орхон-Енисей жазба естеликтери тууралы айтыу	
<p>Педагогикалық ұазыйпалар</p> <ul style="list-style-type: none"> - Қарақалпақ әдебияты тарийхында Орхон-Енисей жазыулары хаққында түсиндириу - Орхон-Енисей жазыуларының түркий халықлар әдебиятындағы орны тууралы түсиндириу 	<p>Оқыу процессии нәтийжелери</p> <p>Талаба</p> <ul style="list-style-type: none"> - Орхон-Енисей жазыулары, Киши жазыу, Үлкен жазыу, Тоны кук жазыулары хаққында айтып береди - Қарақалпақ әдебияты тарийхында Орхон –Енисей жазба естелиги тууралы пикир билдирген алымлар хаққында айтып береди
Оқытыу услубы ҳәм техникасы	Визуал-лекция, блиц-сорау, түсиндирип бериу
Оқытыу кураллары	Лекция текстлери, проектор, таркатпа материаллар,
Оқытыу формасы	Фронтал, коллектив ҳүжим
Оқытыу шараяты	Проектор, компьютер менен тәмийнленген аудитория

Лекция сабағының технологиялық картасы

Хызмет басқышлары	Хызмет мазмуны	
	Оқытыушы	Талаба
1-басқыш Курсқа хәм темаға кирисиу (10 мин)	1.1. Тема, оның мақсети, оқыу шынығыуынан күтилетуғын нәтийжелер мәлим етиледі.	Тыңлайды. Жазып алады.
2 –басқыш. Тийкарғы бөлим (60 мин)	2.1. Талабалар итибарын қаратыу хәм билим дәрежелерин анықлау ушын тез сорау-жууап өткериледі Орхон-Енисей жазыулары нешеге бөлинеді? Бул жазба естеликти изертлеген алымларды атап көрсетиң?	Тыңлайды. Гезек пенен бир-бирин тәкирарламай атамаларды айтады. Ойлайды жууап береді
	2.2. Оқытыушы визуал материаллардан пайдаланған халда лекцияны оқыуды дауам етеді. Күлдирги сөзлердиң, олардың бүгинги күнге қалай жетип келгенлиги хаққында айтып береді	Сораулар берип тийкарғы жерлерин жазып алады.
	2.3. - Киши жазыу хаққында пикир билдирген алымларды атап өтиң? - Жазба естеликтеги образларға сыпатлама берің? 2.4. Талабаларға теманың тийкарғы түсиниклерине итибар қаратыуды хәм жазып алыуларын ескертеді	Еслеп қалады, жазады. Хәр бир сорауға жууап ериуге харекет етеді Барлық хабарды системаластырады. Конспект қылады.
3- басқыш Жуумақлау бөлими (10 мин)	3.1. Тема бойынша жуумақ қылынады. Тема бойынша алынған билимлерди қай жерде ислетиу мүмкинлиги айтылады.	Сораулар береді.
	3.2. Тема мақсетине ерисиудеги талабалар хызмети анализленеді хәм бахаланады.	Есиртеді , анықластырады
	3.3. Тема бойынша өз бетинше үйрениу ушын «Орхон-Енисей» хаққында кластер дүзиуди ұазыйпа етип береді, бахалайды.	Өзбетинше үйрениуи ушын тапсырмаларды жазып алады.

1. Орхон-Енисей жазба естеликлеринин үйренилиү тарихы
2. Түркий халыктарга ортак болган Орхон-Енисей жазыулары тууралы илимпазлардын пикирлери
3. "Киши жазыу"
4. "Үлкен жазыу"
5. "Тонькөк жазыу"
6. Орхон-Енисей жазыуларынын түркий халыктар әдебиятындагы орны.

Түркий тиллес халыктардын ерте дәуирдеги жазба естеликлерин үйрениүди нийет еткен хәр бир адам Ремизов деген орыс саяхатшысынын XVIII әсирдин екинши ярымында Монғолстанның Орхон дәрьясы жағаларында болғанын, Ремизовтын ол жердеги қулпы тасларда түсиниүи қыйын хәриплер менен жазылған сөзлерди көргенлиги тууралы мағлыұматлар менен ушырасады.

Бул сырлы жазыулар тууралы швед офицери Иоган Страленберг хәм илимпаз Мессершмидлердин де хабар бергенлиги туұарлы дереклер бар. Лекин тилекке қарсы, тасқа ойып жазылған бул сырлы сөзлерди сол ўақытларда хеш ким оқый алыұ мүмкиншилигине ийе болмаған.

XIX әсирдин биринши ярымында "Сибир хабарлары" журналында Георгий Спасский деп аталған адамнын "Енисей естеликлери" деген мақаласы жәрияланып, бул жазба естеликлер тууралы дунья илимпазлары бир қатар мағлыұматлар алады. Буннан кейин бул жазыулар фин тилине тийисли болса керек, деп ойлаған фин филологлары бул естеликлердин атласын бастырып шығарады. Көп ўақыт өтпей атырып-ақ және бир орыс саяхатшысы Н.М.Ядринцев тәрәпинен Монғолстанның Қошо-Цайдам үлкесинен және бир белгисиз усындай тасқа қашалған жазыулар табылғанлығы тууралы дереклер жәрияланады.

Бул жазыуларға қызығыұшылығы күшли болған фин-угор жәмийети 1890-жылы Россия Илимлер Академиясы академиги В.В.Радлов басшылығында 1891-жылы экспедициялар шөлкемлестирди. Бул экспедиция жазыуларды атласқа түсириүден басқа нәтийжеге ерисе алмаған.

Тасқа жазылған бул сырлы сөзлердин ең дәслепкилерин биринши болып оқыған Дания илимпазы Вильгелм Томсен деген адам болған. Хәриплердин бир бирине ұқсаслығын анықлаұ барысында В.Томсен "Тәңри, "тек" деген сөзлерди оқыұ мүмкиншилигине ерискен хәм бул жазыулар әйемги түрк естелиги деген жуұмаққа келген. Орыс илимпазы В.В.Радлов 15 ке жақын

хәрипти оқыўға миясар болған. Томсенниң пикирине тийкарланған ол естеликтеги жазыўларды толығы менен окый алған хәм аўдарған.

Сөз етилип отырған Орхон-Енисей жазба естеликлерин үйрениўде В.Томсен, В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, А.Гейнель, Ю.Немат, С.Е.Малов, И.В.Стеблева усаған алымлардың хызметлери айрықша.

Орхон-Енисей жазыўлары - тарийхий естелик. Бул естелик түркий халықларын бирлестириў ушын гүрескен тарийхий көсемлерди сөз етеди. Орхон-Енисей жазба естеликлери түрк қағаны Билке қаған, оның иниси сиясий искер Қултегин, олардың кеңесгөйи (әкеси) Тонюкук хурметине арналған.

Тасларға қашап жазылған бул естеликлердин тарийхы бар. Бизге белгили болған дереклерге нәзер салсақ "Түрки халқының азаматы Қултегин 731 жылдың жаз айларының биринде саўашта қаза тапқан пүткил түрки халқы жыйналып, Қултегин ерлигин сыпатлап, үлкен естелик орнатқан"¹⁰ Орхон-Енисей жазба естеликлери тийкарынан үшеў болып, бириншиси - Билке қағанға, екиншиси - Қултегинге, үшіншиси - Тонюкукке арналғанын аңлаймыз.

Илимий орталықта Билке қағанға арналған жазыўды - "Киши жазыў", ал Қултегинге бағышланған жазыўды - "Үлкен жазыў" деп атасады.

Билке қағанға арналған жазыўды "Киши жазыў" деп аталыўының мәниси - басқаларына салыстырғанда көлеминиң киши болғанлығынан деген болжаў жасаймыз.

"Киши жазыў" дағы дәслепки онлаған қатар Билке қағанның риторикалық шақырық - сүрени менен басланады. Бул қатарларда Билке қаған халқын, орданы, улларын, ақлық хәм шаўлықларын өзи айтқан сөзлерди дыққат пенен тыңлаўға шақырады. Билке қағанға арналған бул "Киши жазыў" ды жаздырған адам өзин естеликтиң соңғы қатарында Иоллық тегин деп таныстырады. Тасларға жазылыўы тийис сөзлерди айтып отырған адам Билке қағанның өзи болған, яғный Билке қағанның еске түириўлери тасқа қашалған. Түрки халықларын бириктириў хәм ғәрезсизлиги ушын гүрескен Билке қағанның еске түсириўлеринде көп ғана Өтукен қойнауы, Шантун жазықлығы, Тоғыз ерсен, Тибет, Инжу көли, Темир дәрўаза, Байқара, Шуғай қойнауы деп аталған тарийхий, географиялық атамалар сөз етиледі. Отыз тоғыз "Оғуз беклери", түрки халқы, табғаш халқы, татлар туралы базы-бир мағлыўматларды ушыратамыз. Билке қағанның сөзлеринде өзи туўылып өскен түрки халқының тәғдирине деген жан ашырлығы айрықша сезиледи. Хийлекер табғаш халқының алдаўына исенип қырылып қалған түрклердин аянышлы аўхалына Билке қаған оғада азапланады:

Түркий халқы қырылдың,
Түркий халқы жоқ болдың, -

деп үлкен гүйзелиске түседі. Өз халқының садалығын өткир сынға алады:

Ашлықты да тоқлықты да түсинбейсең,
Бир тойсаң ашлықты умытып кетесең,
Садалығың ушын алдандың,

Билке өзиниң қаған болып тахтқа отырыўын уллы ўақыя деп бахалайды. Бул ўақыяны Тәңриниң саўғасы деп түсинеди. Халқы ушын жан аямай гүрес жүргизгенин үлкен көтериңкилик пенен баянлайды:

Тәңрим жарылқағанлықтан,
Басыма бахыт қусы қонды.
Қағанлыққа еристим.
Қаған болып,
Жоқ болып баратырған,
Халықты бар қылдым.
Гедейди бай егтим,
Азды көбейттим.

Билке қаған аўладларға қалдырып отырған естелик сөзлерин тасқа қашап жазған уста ким екенлигин айтып өтиўди де умытпайды:

Табқаш қағанның устасына,
Қашаў менен жазғыздым, -

деп айрықша атап өтеди ол. Бул жазба естеликтиң тийкаргы мазмуну түрки халқын үлкен мәмлекет халатына келтириў ушын гүрес жүргизген Билке қағанның сиясий, әскерий атланысларын сүўретлеўден ибарат.

Орхон Енисей жазба естеликлериниң екиншисин көлеми үлкен болғанлықтан "Үлкен жазыў" деген атама менен атаў қәлиплескен. Бул "Үлкен жазыў" дағы сөзлер де Билке қағанның тилинен айтылады. Бул дәретпениң "Киши жазыў" дағыдан тийкаргы айыпмашылықларының бири - түркий қәуимлерге хұкимдарлық еткен түрк қағанларының жаўынгерлик хәрекетлеринен базы бир дереклерди де ушыратамыз. Билке қағанның тасқа қашалған монологиына қарап пикир жүритер болсақ, ең дәслепи түркий қағанлар пүткил адамзат үстинен хұкимдарлық еткен деген жуўмақ шығады. Бабаларымыз болған Бумын қаған, Истеми қаған дәўирлери мақтаныш пенен тилге алынады:

Бийкте Көк Тәңири,
Төменде кара жер жаралған,
Екеўиниң арасында,
Адам баласы үстинен,
Бабам Бумын қаған, Истеми қаған.
Қағамлық еткен, -

деп басланады "Үлкен жазыў" дағы сөзлер. Сондай-ақ "Үлкен жазыў" да Билке қаған тарийхый тулғалар болған өз әкеси Елтерис қағанды, анасы Елбилге қатынды тилге алады. Бумын қаған хәм Истеми қаған өлген соң олар дүзип кеткен қағанлық ыдырап Табғашларға ғәрезли болып қалады. Тарийхый, сиясий зәрүрлик нәтийжесинде түркий қәўимлер өзлериниң басына жоқ болып кетиў кәўпи дөнгенликтен Билке қағанның әкеси Елтерис қағанды хәкимдар етип тахқа отырғызады. Елтерис қаған тоз-тоз болып кеткен түркий халықлардың батырларын излеп, олардың басын бириктиреді. Жаўлары менен болған саўашларда қахарманлықлары менен көзге түседі.

Әкем қаған усылайынша...
Қырық жети рет атланды,
Жигирма рет айқасты
Тәңри жарылқағанлықтан
Елди ел етти
Қағанлығын нығайтты.
Жаўын жеңди,
Дизесин бүктирди,
Басын еңкейтти.
Әкем қаған усылайынша ел-журт
Сорап дуньядан өтти...

Елтерис қаған яғный Билкениң әкеси өлген соң оның орнына Билкениң ағасы қаған болғанлығы туўралы дереклер бар. Бул дереклер "Үлкен жазыў" да есленип өтиледі.

Әкем қаған усылайынша ел-журт,
Сорап дуньядан өтти -
Әкем қағанның басына,
Баз қағанның балбалы (мүсини) қойылды.
Оның елиниң үстинен,
Ағам қаған болды.

"Үлкен жазыў" да буннан кейинги улкен империя қурыўдағы саўашлардан соң Билке қағанның иниси Қултегин менен түрли мәмлекет хәкимдарлығын беккемлеў хәм кеңейтиў ушын гүреслери, бул саўашлардағы Қултегинниң қахарманлықлары сөз етиледі. Жазыўдың соңында Қултегинниң қазаланыўы оған Билке қағанның қайғырыўы мазмуны сүўретленген қатарлар менен жуўмақ бериледи.

"Тоны көк" жазыўы да қызықлы пикирлерди ойдады. Мағлыўматларға қарағанда бул жазыў 750-жылы Селенги дәрьясының бойына орнатылған, шама менен 716 жылғы тарийхый ўақыяларды баянлаў менен басланған. Бул жазыўда да Билке қаған, Тоны көк, Елтерис исимлери ушырасады. Сондай-ақ "Киши жазыў" хәм "Үлкен жазыў" да ушыраспайтуғын. Кун Секун, Таңри Сем, Түрк Сир деген адам атлары да гезлеседи. "Тоны көк жазыўы" өз алдына тереңирек үйрениўди талап етеди.

Пайдаланылған әдебиятлар:

- Каримов И.А. Истиклол ва маънавият, 1-китоб, Т., "Ўқитувчи", 1994.
Маллаев Н.М. Ўзбек адабиети тарийхи, 1-китоб, Т., "Ўқитувчи", 1976.
Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Изд-во "Наука", М., 1967
Мамбетов К. Әйемги қарақалпақ әдебияты. Н., "Қарақалпақстан", 1976.

3-Тема**Огузнама**

(Лекция– 2 саат)

Лекцияны алып барыу технологиясы

Оқыу сааты – 2 саат	Талабалар саны 70
Сабақ түри	Тема бойынша лекция
Лекция режеси	<ol style="list-style-type: none"> 1. «Огузнама»ның изертлениуи 2. «Огузнама» ның идеялық мазмуны 3. «Огузнама» ның пайда болыу тарийхы 4. «Огузнаманың әдебиятымыздағы орны
Оқыу сабағының мақсети: Огузнама жазба әдебий естелиги тууралы айтыу	
Педагогикалық ұазыйпалар -«Огузнама»ның изертлениуи ҳаққында түсиндириу - «Огузнаманың әдебиятымыздағы орны тууралы түсиндириу	Оқыу процессии нәтийжелери Талаба - «Огузнама» ның идеялық мазмуны ҳаққында айтып береди - «Огузнама» ның пайда болыу тарийхы ҳаққында айтып береди
Оқытыу услуубы ҳәм техникасы	Визуал-лекция, БББ таблицасы, түсиндирип бериу
Оқытыу кураллары	Лекция текстлери, проектор, таркатпа материаллар,
Оқытыу формасы	Фронтал, коллектив ҳүжим
Оқытыу шараяты	Проектор, компьютер менен тәмийнленген аудитория

Лекция сабағының технологиялық картасы

Хызмет басқышлары	Хызмет мазмуну	
	Оқытыушы	Талаба
1-басқыш Курсқа хәм темаға кирисиу (10 мин)	1.1. Тема, оның мақсети, оқыу шынығыуынан күтилетуғын нәтийжелер мәлим етиледі.	Тыңлайды. Жазып алады.
2 –басқыш. Тийкарғы бөлим (60 мин)	2.1. Талабалар итибарын қаратыу хәм билим дәрежелерин анықлау ушын тез сорау-жууап өткериледі «Огузнама» ның пайда болуу тарийхын айтып берің? Бул жазба естеликти изертлеген алымларды атап көрсетиң?	Тыңлайды. Гезек пенен бир-бирин тәкирарламай атамаларды айтады. Ойлайды жууап береді
	2.2. Оқытыушы визуал материаллардан пайдаланған халда лекцияны оқыуды дауам етеді. Күлдирги сөзлердиң, олардың бүгинги күнге қалай жетип келгенлиги хаққында айтып береді	Сораулар берип тийкарғы жерлерин жазып алады.
	2.3. - Огузқағанның прототиби хаққында қандай пикирлер билдирген ? - Жазба естеликтеги образларға сыпатлама берің? 2.4. Талабаларға теманың тийкарғы түсиниклерине итибар қаратыуды хәм жазып алыуларын ескертеді	Еслеп қалады, жазады. Хәр бир сорауға жууап ериуге харекет етеді Барлық хабарды системаластырады. Конспект қылады.
3- басқыш Жуумақлау бөлими (10 мин)	3.1. Тема бойынша жуумақ қылынады. Тема бойынша алынған билимлерди қай жерде ислетиу мүмкинлиги айтылады.	Сораулар береді.
	3.2. Тема мақсетине ерисиудеги талабалар хызмети анализленеді хәм бахаланады.	Есиртеді , анықластырады
	3.3. Тема бойынша өз бетинше үйрениу ушын «Огузнама» хаққында кластер дүзиуди ұзыйпа етип береді, бахалайды.	Өзбетинше үйрениуи ушын тапсырмаларды жазып алады.

"ОҒУЗНАМА"

Жоба:

1. "Оғузнама" ның изертлениўи
2. "Оғузнама" ның идеялық мазмуны
3. "Оғузнама" ның пайда болыў тарийхы
4. "Оғузнама" ның әдебиятымыздағы орны

"Оғузнама" түркий халықлардың мәденияты тарийхында әҳмийетли орынлардың бирин ийелейтуғын шығармалардың бири. "Оғузнама" IX әсирде жазылған. Бул шығарма тийкарынан Оғузлардың тарийхы ҳаққындағы дәстан болып "Оғуз батырдың туўылыўы ҳәм Сырдарья жағаларынан баслап Едилге шекемги болған саўашларын сөз етеди. Тарийхий ҳүжжетлерге қарағанда Оғузларды түкменлер менен байланыстырыўшы болжаўлар көбирек ушырасады.

БББ таблицасы

Билемен	Билиўди қәлеймен	Билип алдым

"Оғузнама" түркий халықтардың мәдениеті тарихында әҳмийетлі орынлардың бирин ийелейтуғын шығармалардың бири. "Оғузнама" IX әсирде жазылған. Бул шығарма тийкарынан Оғузлардың тарихы ҳаққындағы дәстан болып "Оғуз батырдың туўылыўы хәм Сырдарья жағаларынан баслап Едилге шекемги болған саўашларын сөз етеди. Тарихый ҳужжетлерге қарағанда Оғузларды түкменлер менен байланыстырыўшы болжаўлар көбирек ушырасады.

Бирақ тарихта Оғузларды қарақалпақлардың ата-бабалары болған печенеклер менен де байланыстырыўшы ҳужжетлер сақланып қалған. Себеби, IX-X әсирлерде оғузлар Сыр дәрьяның төменги ағысы Арал теңизиниң бойын жайлаған.

Ал X әсирде көпшилик оғузлар печенеклер жайлаған Жайық дәрьясының бойына қарай аўысқанлығы мәлим. Бул дереклер рус жылнамаларындағы түрклерди еске салады. Сонлықтан да қарақалпақлардың ата-бабалары деп есапланған печенеклер хәм оғузлар арасында сол ўақыттың өзінде-ақ байланыстың болғанлығын бийкарлаўға болмайды. Усыған байланыслы болса керек, академик В.М. Жирмунский "X әсир менен XII әсир аралығында оғузлар менен печенеклер арасында бир қанша жақын қатнасық болады" деп көрсетеди.

"Оғузнама" тийкарынан он еки баптан ибарат болып. Хәр бир бапта Оғуз батырдың қаҳарманлықлары жырланады.

Егер "Оғузнама" ның мазмунына нәзер аўдарсақ ата-бабаларымыздың тарихына байлаынслы қызыклы сүўретлеўлерди ушыратамыз. "Күнлерден бир күн Ай қаған көз жарып Оғуз деген ул көреди. Оғуз қырық күнниң ишинде жүрип, бир жылда жигит болып ер жетеди. Соңынан үйленип, Ай, Күн, Жулдыз исимли перзентли болады.

Екинши ҳаялынан туўылған балаларға Аспан, Таў, Теңиз деп ат қояды. Шығарманың соңғы бөлимлеринде усы Оғуз қағанның атланыслары хәм оғузлар елатын гүллендириў ушын ислеген ислери ҳаққында сөз болады.

Және бир характерли жери Оғуздың Қыпшақбай, Қаңлыбек деген уллы баҳадырлары болған. Бул баҳадырлар тарихтағы қыпшақлар менен қаңлыларды еске түсиреди. Буннан тысқары Оғуздың алты улының болыўы қарақалпақ этнографиясына да оғада сәйкес.

"Оғузнама" ның тили мәселесине келетуғын болсақ, шығарма IX әсирде жазылыўына қарамастан қарақалпақ тилине бир қанша жақын. Мәселен:

"Қәне күнлерден бир күн Ай қағанды қозу йарыб болады, еркек оғул тоғурды. Ошул оғулнуң онлуғи йрағы көк ерди, ағызы аташ қызыл ерди, көзлери ал, сачлары, қашлары қара ердилер. Йақшы исилерден қоруқлуқ ерди. Ошул очул анасының көгусундан ичмеди, ет аш сүрме тиледи, тилге келе башлады. Қырық күндун сон бедулледи, йурды ойнады".

"Оғузнама" да "Игорь полкы ҳаққындағы жыр" дағы Баян сыяқлы оғада дана Уллы Түрктин аты гезлеседи. Сол ўақыттағы жырлардың авторлары шығарманың баслы қаҳарманы сыпатында қатнасыўына қарағанда "Оғузнама" ның авторы Түрк болыўы керек деген пикирге келемиз.

Пайдаланылған әдебиятлар:

Письменные памятники Востока. М., Изд., Наука. 1972.

Ерте дәўирдиң әдебий естеликтери. Н., "Қарақалпақстан", 1986.

Мамбетов К. Ерте дәўирдеги қарақалпақ әдебияты. Н., "Билим", 1992.

4-Тема

Китабы дедем Қорқыт

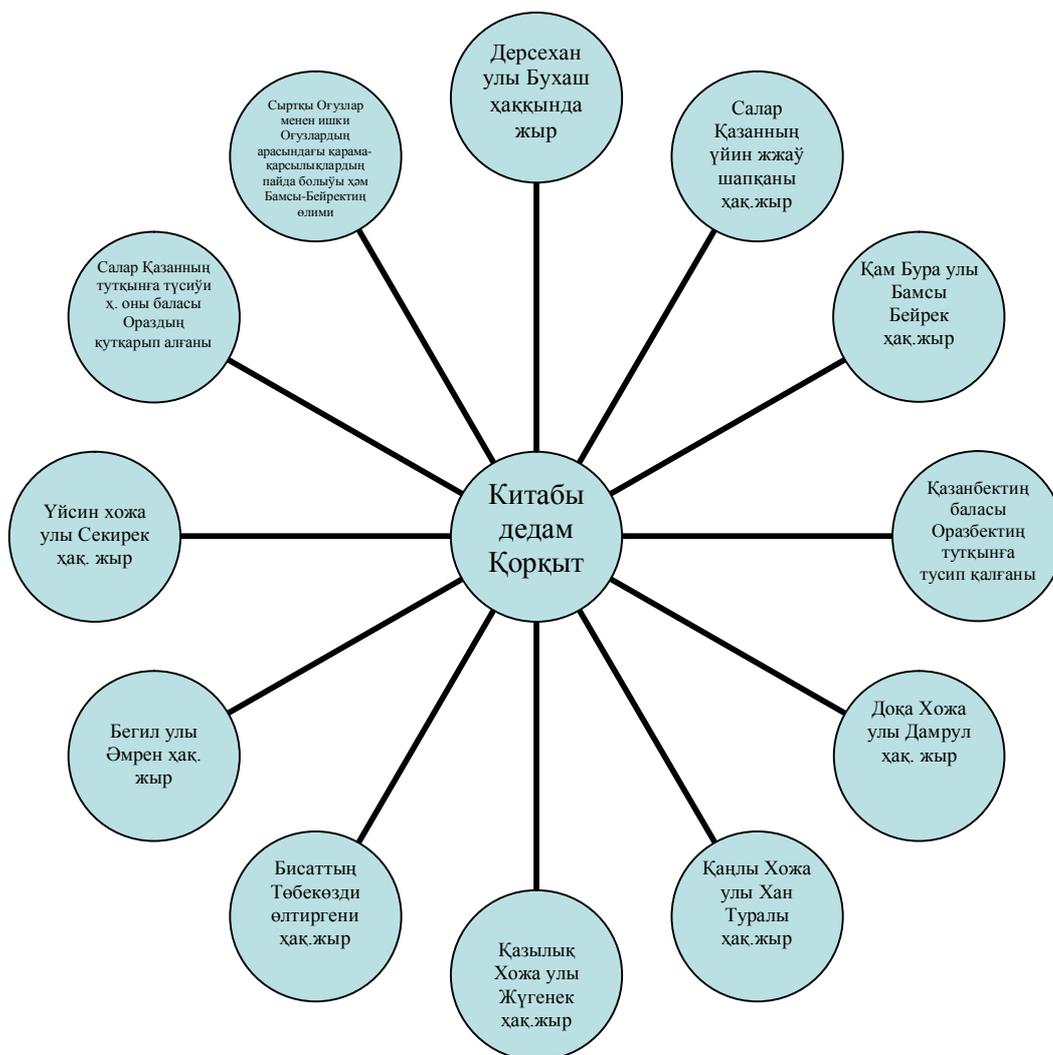
(Лекция– 2 саат)

Лекцияны алып барыу технологиясы

Оқыу сааты – 2 саат	Талабалар саны 70
Сабақ түри	Тема бойынша лекция
Лекция режеси	<ol style="list-style-type: none"> 1. VIII-XII әсирдеги Оғуз-қыпшақ қәуимлериниң әдебий естелиги- "Китаби дедам Коркут" 2. Қорқыт ата китабының пайда болыу дәуири хәм үйренилиу тарийхы. 3. Қорқыт ата китабындағы дидактикалық, философиялық, эстетикалық көз-қараслар. 4. Қорқыт ата китабындағы он еки жырдың сюжетлериниң қарақалпақ дәстанларындағы сюжетлер менен уқсаслығы.
Оқыу сабағының мақсети: Китабы дедем Қорқыт естелиги тууралы айтыу	
<p>Педагогикалық ўазыйпалар</p> <p>-Қорқыт ата китабының пайда болыу дәуири хәм үйренилиу тарийхы.</p> <p>хаққында түсиндириу</p> <p>- Қорқыт ата китабындағы он еки жырдың сюжетлериниң қарақалпақ дәстанларындағы сюжетлер менен уқсаслығы тууралы түсиндириу</p>	<p>Оқыу процессии нәтийжелери</p> <p>Талаба</p> <p>- VIII-XII әсирдеги Оғуз-қыпшақ қәуимлериниң әдебий естелиги- "Китаби дедам Коркут" хаққында айтып береди</p> <p>- Қорқыт ата китабындағы дидактикалық, философиялық, эстетикалық көз-қараслар хаққында айтып береди</p>
Оқытыу услубы хәм техникасы	Визуал-лекция, Инсерт усылы, түсиндирип бериу
Оқытыу кураллары	Лекция текстлери, проектор, тарқатпа материаллар,
Оқытыу формасы	Фронтал, коллектив хужим
Оқытыу шараяты	Проектор, компьютер менен тәмийнленген аудитория

Лекция сабағының технологиялық картасы

Хызмет басқышлары	Хызмет мазмуны	
	Оқытыушы	Талаба
1-басқыш Курсқа хәм темаға кирисиу (10 мин)	1.1.Тема, оның мақсети, оқыу шынығыуынан күтилетуғын нәтийжелер мәлим етиледі.	Тыңлайды. Жазып алады.
2 –басқыш. Тийкарғы бөлим (60 мин)	2.1. Талабалар итибарын қаратыу хәм билим дәрежелерин анықлау ушын тез сорау-жууап өткериледі «Огузнама» ның пайда болуу тарийхын айтып берің? Бул жазба естеликти изертлеген алымларды атап көрсетиң?	Тыңлайды. Гезек пенен бир-бирин тәкирарламай атамаларды айтады. Ойлайды жууап береді
	2.2. Оқытыушы визуал материаллардан пайдаланған халда лекцияны оқыуды дауам етеді. Күлдирги сөзлердин, олардың бүгинги күнге қалай жетип келгенлиги хаққында айтып береді	Сораулар берип тийкарғы жерлерин жазып алады.
	2.3. - Қорқыт ата хаққында қандай пикирлер билдирген ? - Жазба естеликтеги образларға сыпатлама берің? 2.4. Талабаларға теманың тийкарғы түсиниклерине итибар қаратыуды хәм жазып алыуларын ескертеді	Еслеп қалады, жазады. Хәр бир сорауға жууап ериуге харекет етеді Барлық хабарды системаластырады. Конспект қылады.
3- басқыш Жуумақлау бөлими (10 мин)	3.1. Тема бойынша жуумақ қылынады. Тема бойынша алынған билимлерди қай жерде ислетиу мүмкинлиги айтылады.	Сораулар береді.
	3.2. Тема мақсетине ерисиудеги талабалар хызмети анализленеді хәм бахаланады.	Еситеді , анықластырады
	3.3. Тема бойынша өз бетинше үйрениу ушын «Китабы дедем Қорқыт» хаққында кластер дүзиуді ұазыйпа етип береді, бахалайды.	Өзбетинше үйрениуи ушын тапсырмаларды жазып алады.

“Инсерт” техникасының қағыйдасы:

1. Текстти оқып шығың.
2. Алынған мағлыұматты дыққат пенен үйренип бөлімлерге ажыратың
Қәлем менен хәр бир қатарға төмендегі белгилерин қойып шығың:

V – билемен;

+ – жаңа мағлыұмат;

– – билгенлериме қарама-қарсы;

? – мени ойландырмақта.

Қәниге илимпазлардың жазыуларына қарағанда VIII-XII әсирлерден баслап-ақ түрк кәуимлериниң орайласқан жери Сырдарьяның жоқарғы хәм төменги ағысы этирапындағы кең пайтахт жерлер болып, олар өзлериниң әдет хәм дәстүрлери, сондай-ақ тил жақынлығына байланыслы оғуз хәм қыпшақлар деген ат пенен қатар айтыла баслағанлығы мәлим. Булардың мекән еткен территориясы Чирчик дарьясы этирапынан басланып, түслик қыпшақ далаларына шекем дауам еткен. Олардың пайтахты Жаңакент IX әсирдиң өзінде-ақ шығыстың ең көрнекли қалаларының бирине айналған еди.

Оғузлар хәзирги түркмен хәм азербайжан халықларына тийкар салған болса, қыпшақлар хәзирги қарақалпақ, қазақ, өзбек, қырғыз хәм басқада түрк тиллес халықлар этногенезинде баслы орынды ийелейди. Бул дәуірдиң әдебиятынан бүгинги дәуиримизге үлкен әдебий мийраслар қалды. Олардың арасында "Қорқыт ата" кітабы менен "Оғузнама" ең бағалы әдебий мийраслардан есапланады. Бул аты аталған еки шығарма да пүткил дунья әдебияты майданындағы, өтмиш дәуір мәдениатының ең әжайып ғәзийнелеринен екенлиги белгили.

Қорқыт ата кітабы ("Китаби дедам Коркут") оғуз-қыпшақлардың қахарманлық дәстаны болып VIII-XII әсирдеги Сырдарья бойын жайлаған оғуз-қыпшақлардың турмысын сөз етиўши әдебий естелик болып есапланады. Қорқыт ўақыялары негизинен VIII әсирде пайда болған болса да, кітап негизинен XVI әсирде Азербайжанда хатқа түсирилип "Китаби дедам Коркут ғали лисан тайфа оғузан" деген ат пенен мәлим. Қорқыт ата кітабының негизги сюжетлери Сырдарья этирапындағы Жаңакент қаласының дөгерегинде пайда болған. Аты хәм ислеген ислери аңызға айналған. Қорқыттың сөз етилип атырған территориясында жасағанлығының да (пайда) өзи бул пикирди тастыйықлайды. Бирақ белгисиз себеплер менен бул кітаптағы жер, суў атамалары жағынан әдеуір өзгешеликлерге ушырағанлығын көремиз. Бул мәселеге үлкен итибар берген В.Бартольд өзиниң "Түрк эпосы Кавказда" деген мийнетинде "буның ең баслы себеби жырдың пайда болғанынан жети әсир кийинирек хатқа түсирилиўи еди. Соның ушын да жырдың пайда болған ўақты, хәтте атамалары әдеуір өзгериске ушырады", - деп дәлиллейди.

Дед (деда) сөзи негизинен ески саклардың сөзинен алынған Қарақалпақша "ата" деген мағананы билдиреди.

Қорқыт ата кітабының хәзирге шекем еки нұсқасы сақланған болып, бириншиси-Дрезден (Германия) нұсқасы, ал екиншиси Ватикан (Италия) нұсқалары болып есапланады. Дрезден нұсқасында 12 сюжет сақланған болса, Ватикан нұсқасында соның тек алтаўы ғана бар.

Бул хәққында В.Бартольд, С.Жирмунский, Ш.Ўәлиханов, Короглы, Ә.Маргулан, В.Араслы, М.Тохмаев хәм Ә.Қоңыратбаевтың бағалы пикирлери бар екенлиги мәлим.

Бул алымлардың барлығы да Қорқыт ата жырлары негизинен IX-X әсирлерде Сырдарья бойында пайда болып, соңынан XII әсирде Кавказдың түрк тиллес халықлары менен байланысады, - деген жуўмаққа келеди.

Қорқыт ата кітабы Ә.Қоңыратбаев тәрәпинен қазақ тилине, Мухаммед Салық тәрәпинен өзбек тилине аударылды. Қорқыт ата хәққында қарақалпақлар арасында да көп ғана аңызлар сақланған. Жырдың көркем мазмунына сер салар екенбиз, баслы қахарманы Қорқыт ата көпти көрген данышпан жыраў. Ханларға өз пикирлерин өткизе алатуғын кеңесши, ақылғөй, мәсләхәтши. Қолына қобыз алып шертсе, сазының жеткен жери қозғалып, көзи түскен жери көгерип жайқалып сала беретуғын дана жыраў сыпатында сүүретленеди. Түркий халықлардың көпшилигинде дерлик Қорқыт ата хәққында қызықлы аңызлар қалған. Жыраўлардың айтыўына қарағанда саз әсбабы болған қобызды ойлап тапқан да, егер қолына қобызын алса жүреги тас болып қалған адамды саз бенен, сөз бенен жылататуғын да сол Қорқыт.

Қорқыттан мийрас болып қалған 12 жырды, шағын ғана 12 дәстан деп атаса да болады. Хәр бириниң көркем мазмуны тарийхый дереклер менен байланыслы. Атап айтқанда бундағы ўақыялардың барлығында да IX-XII әсирлердеги оғуз-қыпшақ кәуимлериниң сыртқы хәм ишки душпанлары менен соқлығысўлары баян етилди. Бир жағында печенек, хазар, қыпшақ, ал екинши жағында түркменлер хәрекет етеди. Бул ўақыялар сол пешенеклер көсеми болған Әлимуш хәм Түркмен ханы Сейилхан арасындағы 34 жыллық урыс (922-956) ўақыяларын толық өз ишине камтыйды.

Бердақтың "Шежире" синде "Қарақалпақлардың ураны-Жайылхан, түркмен ураны-Сейилхан"-деген сөзлер бар. Қорқыт ата кітабында да печенеклер сәрдары Әлимуш, Жайылған деген ат пенен көринип, Сейилханға қарсы урысады.

Қорқыт ата кітабының дәслепки бөлими нақыл-мақал сөзлерден басланады. Бул сөзлердиң көпшилиги бизге таныс. Хәр күни ошақ басы айтылып жүрген сөзлерден паркы жоқ. Бирақ сөз болғанда да ең серелери сайлап алынған. Хәқыйқый поЭзия деп атаса болады. Уйқас желислери де тап сол түринде сақланған. Аўдарма деп атаў да қыйын. Мысалы:

Байлық бахыт әкелмес,
Салма теңиз толтырмас,
Өзимшил өзгени ойламас,

Менменди қудай сыйламас,
Сабырлы ат сүринбес,
Менменге бахыт берилмес,

Еркелеп өскен кыз болмас,
Өзиңнен туўмай ул болмас,
Жаттың улы қашаған,

Өзгениң қызы ошаған,
Ат қыйналмай жол баспас,
Жарақлы душпан бағынбас,

Сықмар жомарт атанбас,
Өсекшил өрге өте алмас,
Анасы жаманның-қызы жаман
Атасы жаманның-улы жаман,
Ананың кеўли балада,
Баланың кеўли далада.

Қорқыт ата кітабының басланыуы тап усындай мазмунда, яғный терме формасында избе-из даўам етиледі.

В.Бартольд "Қорқыт ата түрк тайпаларының көрер көзі де, сөйлер сөзі де болды" деген сөзді айтқан екен. Хаялларда барқ урып тупған гөззаллық, олардағы опадарлық, ақыл-парасат дүньясы, аналықтың мехрибанлық келбетін Қорқыт ата тәсірлі сүўретлейді.

Қорқыт хаял-қызларды адамгершилик қасиетлери бойынша бир неше топарға бөлип қарайды. Оның пикири бойынша дүньяда хаял-қызлар көп. Бірақ соның бир топары ғана хәр бир шаңараққа бахыт алып келиўши хаяллар. Қалғанлардың хәммеси минез-қулқы жағынан сапасы төмен, парасатсыз болып келеді.

Бул пикирин ол хан алдында толық баянлайды. Ол хаял-қызларды ақыл- парасаты хәм минезине қарай отырып төртке бөледі.

- 1) Ошағының қуты (дәўлеті) болған хаял.
- 2) Инсапсыз, қанаатсыз хаял.
- 3) Салақ хаял.
- 4) Адамның тилин алмай, өзинен басқаны менсинбейтуғын қырсық хаял.

Қорқыт ата кітабы он еки бөлек жырдан ибарат. Олардың хәр бирин өз алдына кишкене бир дәстан -деп қараўға болады.

ДЕРСЕ ХАН УЛЫ БУХАШ ХАҚҚЫНДА ЖЫР

Қорқыт ата жырларының көпшилиги басқа да халық дәстанлары сыяқлы, елди басқа душпанлардан қорғау, батырлық хәм мухаббат темалары менен байланысып келеді. Биринши жыр-деп есапланған "Дерсе хан улы Бухаш" та да тап сондай усыллар бар.

Бунда Баяндыр хан жылына бир рет той берип, оғуз беклериниң хәммесин қонаққа шақырып, елдиң аўызбиршилигин сақлаудың биринде оғада ерси бир әдетти ислейді. Тойда түйеден-бура, жылқыдан-айғыр, қойдан-қошқар сойдырып, келетуғын қонақлар ушын үш түрли үй тиктиреді. Ақ отау, қызыл отау хәм қара отау.

Ул менен қыз перзентлери барлар ақ отауға киргизилип, ақ қойдың басы бериледі. Тек қыз перзенти барлар қызыл отауға киргизилип, қызыл қойдың басы бериледі. Ал улыўма перзентсизлер қара отауға киргизилип, қара қой сойылады.

Бул жыйынға узақ жерден жол жүрип атақлы Дерсе хан да келген еді. Оның билгирлиги хәм батырлығында кемис жоқ. Бірақ бийперзент. Баяндыр ханның бул азабы Дерсеге қатты батады да отауға қонбастан өкпелеп кетип қалады. Баяндыр ханның пикири бойынша бийперзент адамлар қудай тәрәпинен жазаланғанлар. Соның ушын да оларды мен де жазалауға тийислимен,- деген пикирге барады.

Дерсе хан хаялын хәдден зыят жақсы көретуғын еді. Соның ушын да басқа дәстандағылардай қамшы астына алмайды. Устине күндес хаял аламан деп қорқытпайды. Тек ғана Баяндыр ханнан көрген хорлығын айтады.

Ақыры хаялы менен ойласып, пүткил малы мүлкін жарлыларға бөлип берип, қудайдан перзент тилейді. Күнлердиң күнинде хаялы босанып балалы болады. Бала он бес жасына келгенде ханның босанып кеткен бұғасы менен айқасып оны жығады. Оннан кейин балаға Бухаш - деп ат қойылады. Бала сондай ақыллы хәм батыр болып өседі. Бул сарай әмелдарларына унамай қалады. Себеби олар Дерсе ханның қартайғанлығынан пайдаланып хуқимдарлықты өз қолларына алыуға нийетленип жүрген еді. Соның ушын да баласын әкесине жаманлап, аңға шыққан ұақтында Дерсе ханға өз баласын аттырады. Соңынан сарай әмелдарларлары Дерсе ханды тутқынға алады. Буннан қатты хазарланған ханның зайыбы хаял-қызлардан ләшкер топлап, тоғайларды аралап баласын ізлеп кетеді. Баласы Бухашты өлим халында жарадар болып атырған жеринде табады. Өз сүти менен емлеп, баласын аяққа турғызады. Соңынан ер Бухаштың жәрдемінде Дерсе хан тутқыннан азат етиледі. Бул жерде Қорқыт биринши жағынан адамзатты кемситуўге қарсы шығады. Себеби халық арасында:

Перзентсиз мөминге тил тийгизбеңлер,

Перзентсиздиң кеўли кешер зар менен,

-деген пикирлер бар. Екинши жағынан ол перзентсизлик ушын тек хаял ғана айыплы, - деп есапламайды.

Және бир характерли жери сонда, Қорқыт көбирек ана тәрәпинде турып гүреседі. Мәселен, баласы менен күйеуине қыйын жағдай туўғанда Дерсе ханның хаялы елдеги хаял-

кызлардан әскер жыйып, оларды азатлыққа шығарады. Өз перзентін көксинің сүті менен емлейди. Құлласы бул жырда аналық заманның культуи бар.

Деген менен бул батырлық хаққында жыр. Эпизодлар хәр қыйлы болғаны менен ең баслы мәселе Бухаш батырдың ерлигине барып тақалады.

Тап усындай с?жетлер карақалпақ дәстанларында да оғада көп ушрайды. "Қоблан" да Қыдырбай ғаррының қудайдан перзент сорап жалбарыныуы, "Алпамыс" та алты жасар баланың аттың белин сындырыуы, "Қырық қыз" да Гүлайымның изине қырық қыз ертип сауашқа қатнасыуы хәм тағы басқалар...

САЛАР ҚАЛАР ҚАЗАННЫҢ ҮЙИН ЖАҰ ШАПҚАНЫ ХАҚҚЫНДА ЖЫР

Бул негизинен ар-намыс хаққындағы дәстан болып, пешенеклердің оғуз тайпаларына топылысы, оғулардың Салар Қазанның бул сауашқа қатнаса алмай, пәнт кумар қалыуы хаққында сөз болады. Ол ишки оғулардың көсеми болған адам.

Қорқыт жырлары да тарийхый дереклерден оншама қашық емес. Ол усы жағынан дәстанда хақыйқый опадар хаял образын аша отырып, оның батыр күйеуи хәм мәрт перзентиниң де образын тәсирли сүүретлеген.

Бир елдің жаўгершилиқ дәуириндеги ўақья тутас қайғылы болғаны менен дәстанның темасында көрсетилгендей-ақ батырдың бала-шағаларының душпанға болған көз-қарасы арқалы бериледи. Дәстанларда уйқыға кеткен батыр жети күнге шекем оянбайтуғыны сыяқлы, аңға шығып кеткен Салар Қазан тоғай арасында уйқылап қалып, бир хәптеге шекем оянбайды. Тап усындай пайытты күтип турған жаў бирден Қазанбектиң журтына атланыс жасайды. Бул сауашта Салар Қазанның баласы Ораз, хаялы Бөрте қатын үлкен қахарманлық көрсетеди. Бирақ олардың үш жүз нөкери, жаўдың жетпис мың әскерине төтепки бере алмайды. Соның ушын жаў жеңиске ериседи. Ораздың мойнына буғаў салып, анасы Бөртени қыз-келиншеклер менен қосып айдап кетеди. Хәр бир әскер Салар Қазанның хаялының қолынан қымыз ишиуи дәркар. Ал оннан кейин хаялды қыйнап өлтиремиз деген шешимге келеди. Буны сезген Бөрте қатын тутқынға түскен қырық қызға өзиниң ким екенлигин душпанға билдирмеуди өтиниш етеди. Соның ушын да "Бөрте қатын ким?" - деп сора, хәммеси : "Мен" - деп жуўап береді. Бул жағдайды сезген хан егер де ондай болатуғын болса, бул хаялдың баласын баўызлап, майдалап туўрап куўырдақ жасап, қырық қыздың алдына қойың. Куўырдақтан ким дәм татпаса сол Ораздың анасы болады"- деп жар урғызады. Бул хаққында еситкен Бөрте тутқында жатырған баласы менен купья сөйлеседи:

- Балам сениң етиңди жейин бе? Яки жаўдың төсегинде жатып, әкеңниң намысын аяқ асты етейин бе?

Сонда баласы Ораз:

- О, хәмири күшли анажаным! Мейли, душпан мени сойып, етимди парша-парша етип тасласын! Мениң етимди куўырдақ етип, беклердің қырық қызына тартсын. Сонда олар тек бир түйирден ғана жер. Ал сен болсаң еки түйирден же, тек әкемниң пәк төсегин былғамасаң болғаныЕ деп айтқан. Қорқыт бул пикири менен де "өлимнен намыс күшли" деген нақыл сөзге жуўап тапқандай болады. Бул дәстанда негизинен аўызбиршиликли, хұжданлы адамлардың мәртлиги жырланған. Бунда перзент те, оның анасы да жаў алдында бас иймейтуғын мәрт адамлар сыпатында сүүретленген Батыр Салар Қазанның душпанларынан өш алыў ўақыялары дәстанның соңында баян етиледи.

ҚАМ-БУРА УЛЫ БАМСЫ БЕЙРЕК ХАҚҚЫНДА ЖЫР

Қорқыт ата китабының бул бөлиміндеги Бейрек жыры өзиниң сюжетлик дүзилиси хәм композициялық қурылысы жағынан карақалпақлардың "Алпамыс" дәстанына жақын келеди. Олай деп айтыуымыздың мәниси, түркий халықлар фольклорында көп тарқалып кеткен дәстанлар ерте дәуірлердеги белгили бир сюжетлер тийкарында қурылғанлығы мәлим. Пикирлеримиз дәлийлли болыуы ушын усы жырдың сюжети менен танысып өтемиз.

Уллы мәртебели Баяндыр хан, жердің жүзин толтырып, шатырларын тиктирип, мың жерге жипек ғаллы гилемлер төсетип, ишки хәм сыртқы оғуздың беклерин тойға шақырады. Бул тойда Баяндыр ханның қарсы алдында садағына сүйенип Қара Кене улы Қара Бәду турады. Оң жағында Қазан улы Ораз, сол жағында Қазылық Хожа улы Жугенек турады. Бул тойға Байбөри де келген еди. Бирақ куўанышлы емес, жылап, сықлап көзиниң жасын төкти. Сонда Баяндыр ханның күйеу баласы Қазан оннан сорады:

-Байбөри бек, неге бозлап жылайсаң? - деди. Байбөри айтты.

-Әй Қазан бек, мен неге бозлап жыламайын. Жалғыз аттың даңқы шықпайды дегендей. Қартайдық. алла мени ғарғаған екен. егер мениң улым болғанда Баяндыр ханның оң жағында турмас па еди? Ол мениң сүйенишим болмас па еди? Бул сөзди еситкен тойда отырған кәтқудалардың бәри де қолларын көкке жайып.

- Тәңирим саған бир ул берсин! - деди. Усы ўақытта жерге үңилип отырған Бийхан бир қыз сорады.

- Тәңирим! Буның да тилегин орынлағайсаң! - деди оғуз кәтқудалары.

Солай етип Байбөриниң хаялы бир уллы болып, атын Бамсы Бейрек қойды. Бийханның хаялы қызы болып атын Баныў Шешек қойды. Баныў Шешек ер жетип бирин-бири жақсы көрип қалады.

Баныў Шешектиң қолын сорап Қорқыт атаның өзи барады. Қыздың атасының разылығын алады. Бирақ сол күни түнде елди жаў шаўып, Башы Бейректи тутқынға алып кетеди.

Соннан көп жыллар даўамында зинданда жатып, қобыздың сыйқырлы сести жәрдемінде өлимнен аман қутылады.

Өз елине қайтып келеди, Баныў Шешекти басқа бир адамға узатып атырғанының үстинен шығады. Солай етип бир-бирин сүйген жигит пенен қыз қайтадан табысады.

ҚАЗАНБЕКТИҢ БАЛАСЫ ОРАЗБЕКТИҢ ТУТҚЫНҒА ТҮСИП ҚАЛҒАНЫ ХАҚҚЫНДА ЖЫР

Бул дәстанда негизинен бала тәрбиялаў, сол заманға сәйкес жаўынгер батыр етип өсириў хаққында сөз етеди. Соның ушын да бул дәўирде пайда болған дәстанларда кудайдан ер бала тилеў, оны батыр ер жигит сыпатында тәрбиялаў баслы орынға көтериледи.

Салар Қазан оғузлардың ең күшли батыры болғаны менен де оның баласы Ораз бирқанша басқашалаў сүүретленеди. Қорқыт атаның сүүретлеўи бойынша Ораз да ақыл парасатлы күшли батыр. Бирақ та ол тәжирейбесиз, жас бала жигит сыпатында сүүретленеди.

Қазанбекти "Хан Ораздың атасы" деп айтыўына қарағанда Ораздың батырлығынан көре, оның ел басқарыў усылын көбирек унатса керек. Қулласы екінши хәм төртінши дәстанларда да Ораз тутқынға түскен халында бериледи.

Салар Қазан баласын саўашқа алып шығады. Өзи жаў менен алысып кетеди. Баласы тәжирейбесизлик етип тутқынға түседи. Ораздың да мәрт жигит екенлиги мәлим болады. Ол тутқынға жатып атасына

Әй аға сен берман келме, атың шаршап қалмасын,
Душпанлар көп, сен жалғызсаң тутқын етип алмасын,
Мен өлимнен қорқпайман, бирақ өзиң аман бол,
Екеўмизден айырылып, анам жесир қалмасын.

деген сөзлерди айтқан.

Бирақ Қазанбек жаў ортасына жедел бастырып кирип, баласы Оразбекти тутқыннан босатады. Соңынан ел-халықты жыйнап той береди. Бул хикаяны Қорқыт ата жыр етип айтты - деп тәрийплейди.

ДОҚА ХОЖА ДОМРУЛ ХАҚҚЫНДА ЖЫР

Қорқыт ата китабындағы Домрул хаққындағы жыр негизинен оғуз қыпшақ жерине ислам дининиң кирип келиўи менен байланыслы болса керек. Себеби бул китапта Аллатала тәрәпинен жиберилген жан алғыш Әзирейли қандай адамлардың жанын тезден алыў кереклиги хаққында сөз барады.

Домрул батыр адам болғанлығы себепли оның жаны халық ушын да керек еди. Және өзи жас оның өлиўи тийис екенлиги хаққында Әзирейлиден жарлық келген болса да өлгиси келмейди. Себеби оның өз алдына қойған әрманлары көп еди. Домрул соның ушын да өз әрманларының бир бөлегин орынлап болып өлгенди мақул көреди. Ол усы пикирди айтып, қартайған ата-анасына жалынады. Сизлер жасарыңызды жасап, асарыңызды асаған адамларсыз. Мениң ушын жаныңызды қыйыңызлар. Лекин әке-шешеси: "Биз қартайған болсақ қартайған шығармыз. Бирақ хәр кимниң жаны өзине қәдирли" - деп разылық бермейди. Хаялы оған: "Егер сен өлетуғын болсаң маған бул дүньяның қызығы жоқ. Буннан тысқары сен тек маған емес, ал халыққа керек адамсаң. Халық хұрмети сеннен өтинип сораيمان. Әзирейлиге барып айт. Сениң орнына мениң жанымды алсын".

Домрул бул сөзди Әзирейлиге жеткерди. Әзирейли оған: "Өзиң де, хаялың да бул дүньяға керек адам екенсизлер", -деп дәрхал қартайып қалған Домрулдың ата-анасының жанын алады.

Бул шынында да хақыйкый дидактикалық дәстан болып, дүньяға келген хәр бир адамды ойландырады.

Соның ушын да Қорқыт ата бул жырда "Жасларға жүрим, қартайған адамларға абрайлы өлим" деп аталған халық мақалында ой жүргизеди.

ҚАҢЛЫ ХОЖА УЛЫ ХАН ТУРАЛЫ ХАҚҚЫНДА ЖЫР

Бул дәстанның айтылыўы бойынша оғуз-қыпшақ елиниң белгили данышпан қарияларының бири Қаңлы Хожа өз улы Хан Туралыны үйлендирмекши болған. Ол заманның дәстүри бойынша батыр жигитлер өз қалыңлығын өзлери излеп тапқан. Бул хаққында хан Туралының қойған шәрти

де төмендегіше: "Маған тийемен деген қыз төсектен меннен бұрын тұрыуы керек. Меннен бұрын атты ертлеп, атқа миниуі тийіс. Мениң еле душпаным шабыуыл жасамай тұрып басын әкеліп бериуі керек". Әлбетте бундай қыз ел ишинен табылмайды. Соның ушын да әкеси Қаңлы Хожа баласына қалыңлық ізлеп басқа елдерге де барады. Бундай батыр қыз Трапезунд елинің патшасының қызы екен. Патша қызына үйлениуге тийісли болған күйеу бала дәслеу үш жыртқыш хайуанды өлтириуі керек. Булардан Арыслан, Қара өгіз хәм Қара түйе Сол үш шәрті орынлайман деп 32 жигит опат болған. Хан Туралы патша қызының усы үш шәрті де орынлайды. Солай етип қызды алып елине қайтады. Жолда киятырып дем алмақшы болып уйқылайды. Ал қыз еле ізде қәуиптиң бар екенлигин сезип уйқыламайды.

Соның арасынша қыздың әкеси де әскер тартып келип қалады. Қыз хан Туралыны оятады. Еки ортада сауаш басланады. Бирақ жигит жараланып қалады. Қыз сауашты дауам етеди. Жеңиске ериседи. Буған ашыуланып Туралы хан: "Мен жеңе алмаған жауды қалыңлығым жеңип, қатыным меннен үстем шығып кетти" деп хаялын өлтирмекши болады. Қылышласып қыз үстем келеди.

Туралы тәубеге келип хәм елине алып барып үлкен той береди.

Бул сюжеттиң өзи де матриархат заманның уақыяларына әдеуір жақын. Хан Туралының қалыңлығының келбети бизге Гүлайым, Сәрбиназ образларын еске түсиреди.

ҚАЗЫЛЫҚ ХОЖА УЛЫ ЖҮГЕНЕК ХАҚҚЫНДА ЖЫР

Қорқыт ата жырларының ишиндеги батырлық дәстанлардан орын алатыуғын көлемли шығармаларының бири Қазылық Хожа улы Жүгенек. Жүгенек басқа дәстанлардағыдай анадан тууылғанынан баслап-ақ батыр болып танылған.

Ол бир жасқа шыққанда әкеси Қазылық Хожаны жау тутқын етип алып кетеди. Он бир жасқа келгенде әкесиниң тәғдирин еситип, қолына курал алады.

Жүгенектиң басқа батырлардан паркы, ол күшли алып болыуы менен бирге талантлы жырау да еди. Соның ушын да ол түсинде көп мәртебе Қорқыт атаны көреді. Қорқыт пәтиясын берип: "Балам бағдарың дурыс. Бул исиңе әкең де, енең де разы. Сыртқы оғузлардан әскер жыйна, деп өтиниш етеди. Солай етип ол алпыс батпан шокмарды уршықтай айландыратуғын Дирек батырды жеңип, өз халқы хәм әкесин пүткиллей тутқыннан азат етип, өз елине алып келеди.

БИСАТТЫҢ ТӨБЕКӨЗДИ ӨЛТИРГЕНИ ХАҚҚЫНДА ЖЫР

Бул дәстанның баслы сюжетинде батырлық пенен бирге тапқырлық, ақыллылық сөз етиледі. Сюжети жағынан мифологиялық ертеклерге оғада жақын. Себеби бунда адамның баласы хайуанатлар тәрәпинен тәрбияланады хәм соңынан адамлар жәмийетине қайтады. Дәстандағы Аруз хожаның пери қызына үйлениуі "Едиге" дәстанындағы Баба Түкли Шашлы Әзизге усап кетеди.

Қорқыт ата бул шығарманы ески ертеклер тийкарында құрған болса керек.

БЕГИЛ УЛЫ ӘМИРЕН ХАҚҚЫНДА ЖЫР

Бегил улы Әмирен батырлық хәкқындағы дәстан болып, бул негизинен оғузлардың Азербайжан жерине көшип барғаннан кейинги дәуірде пайда болған жыр болып есапланады.

Бул дәстанда бир халық пенен екінши халық арасындағы шегарадағы келиспеушиликлер хәм бул сауашларда халық батырларының мәртлиги сүүретленген. Бунда басқа дәстанлар сыяқлы шымшытырық уақыя, фантастикалық сюжетлер жоқ.

Баяндыр хан көп салық жыйнап алып, соның хұрметине үлкен зыяпат береди. Бул күни шегара қорғау керек болады. Беклердиң хеш биреуі де бұрын шегара қорғамаған. Соның ушын да Баяндыр хан: "Егер ким той күни шегараны қорғаса, алынған салықтың үштен бир бөлегин беремен" деп уәде етеди. Бирақ хеш ким шықпайды. Себеби бундай күнде тек атақлы батыр Бегил ғана шығып қорғауы мүмкин еди. Бегил де бас тартты. Бул жағдайды сезип қалған Қорқыт атаның өзи Бегилдиң белине қылыш байлап, қолына шокмар услатып шегараға атландырады. Бегил шегарада көрингенлиги ушын жау жағы серпилди. Той жақсы өтті.

Ертесине Баяндыр хан Бегилди өз ордасына шақырып алып сарпайлайды. Жыраулар оның батырлығын жырлайды. Бир шайыр "Бегилдиң күши өзінде емес, оның сәугилик атында" деп тәрийпейди. Буған ашыуы келген Бегил кетип қалады. Хаялына келип өкпесин айтады "Хорланып жүргенше өзге елге өтип кетемен" дейди. Хаялы "Ашыу-душпан, ақыл-дос" деген қатты шаршапсаң. Аңға шығып деминди ал дейди. Бегил аңға шығып аяғы сынады. Буны сезген душпанлар Баяндыр ханның елине сауашқа шығады. Бул рет әкесиниң жараланып қалғанын сезгеннен кейин Бегилдиң баласы Әмрен сауашқа шығады. Ләшкери аз болса да, хийлекерлик пенен жау үстинен жеңиске ериседи. Буны сезген Баяндыр хан: "Алыптан алып тууылады, деген усы да" - деп кууанады.

ҮЙСИН ХОЖА УЛЫ СЕКІРЕК ХАҚҚЫНДА ЖЫР

Бул дәстанның Қорқыт атаның басқа жырларынан паркы, бунда тийкарғы мәселе пәм, парасат, хәр қандай адамның өзиниң отырар орны, жүрер жолын билиуі кереклигин сөз етилиуінде.

Әдеп-икрамлылық бұрыннан-ақ оғуз тайпаларының қанына сиңип кеткен.

Дэстанда көрсетилгеніндей-ақ оғуз-қыпшақ беклерінен Үйсін Хожаның тунғыш баласы Секирек жас ұақтынан баслап-ақ хеш нәрсені елестире бермейтуғын, отырар орнын, жүрер жолын билмейтуғын топас болып өседі.

Буған беклер: "Ал сен төрге шығып ширенгендей не ерлик көрсетип едиң ? Ё Жаўдың басын кесип, қанын төктің бе?" дейди.

Бул сөзге қатты намысы келген Секирек Қазан батырдан үш жүз нөкер алып, жаўға атланады. Бирақ тутқынға түседі. Иниси Секирек душпанының қолынан ағасын қутқарады.

Соңынан Егирек хәм Сегирек өз мийентлери арқалы оғуз беклери арасында үлкен абройға ийе болады. Бунда Қорқыт ата "Даңқ таптырмас, абрай сатылмас" деген накыл этирапында пикир жүргізеді.

САЛАР ҚАЗАННЫҢ ТУТҚЫН"А ТҮСИҮИ ХӘМ ОНЫҢ БАЛАСЫ ОРАЗДЫҢ ҚУТҚАРЫП АЛ"АНЫ ХАҚҚЫНДА ЖЫР

Бул дәстанда оғуз елинің батыры Салар Қазан Трапезунд патшасы тәрәпинен сыйлыққа берілген суңқарды қолына алып аңға шыққанлығы сөз етиледі. Қайтарда уйқылап калып душпан қолына түседі. Душпан оны зинданға таслайды. Патшаның аңқаў хаялы батырды мазақлап әжиўалаў ушын зиндан басына келеді. "Ден-саўлығың қалай?" - деп сораў қояды. "Ден саўлығым жақсы. Себеби бул жаққа келген гүналы адамлар дозаққа түсип, кими ат, кими ешек болып қайтадан тириледі екен. Ал мен болсам соларды минип жүремен" - дейди. Сол ұақытта хаялдың жас ұақытта өлип кеткен қызы есине түседі. Жер астында өликлерди минип жүрген болса, менің қызыма қыйын болған екен. Бул адамды зинданнан шығар", - деп күйеўине өтиниш етеди. Салар Қазан зинданнан шығарылады. Баласы Ораз әкесин қутқарыў ушын ләшкер тартып келеді. Аталы-бала бирин-бири танымай қылышласады. Соңынан Салар Қазан өз баласын таныйды хәм гүресип жеңиске ериседи. Бул ұақыялар негизинен Азербайжан жерінде болып өткен. Себеби дәстанда Трапезунд, Ақша қала, Сүрмели Ақаксар ұалаятларының атлары ушырайды.

Эпос тийкарынан Кавказды суўретлеген болады. Сырдарья бойында пайда болған айырым ұақыялар да араласып кеткен.

"СЫРТҚЫ ОҒУЗЛАР МЕНЕН ИШКИ ОҒУЗЛАРДЫҢ АРАСЫНДАҒЫ ҚАРАМА-ҚАРСЫЛЫҚЛАРДЫҢ ПАЙДА БОЛЫҰЫ ХӘМ БАМСЫ-БЕЙРЕКТИҢ ӨЛИМИ ХАҚҚЫНДА ЖЫР

Қорқыт ата китабының бунан басқа бөлимлеринің хәммесинде де сыртқы оғузлар менен ишки оғузлардың бирлиги. Себеби ишки оғузлардың әскери аз болса, сыртқы оғузлардың әскери менен толтырады. Бундай сюжет Қорқыт атаның көпшилик дәстанларында бар. Бирақ ең кейинги жазылған бул дәстанның сюжети басқаша. Бунда сыртқы оғузлар менен ишки оғузлар арасында ала аўызлық пайда болғанлығы баянланады. Негизинен алғанда, ишки оғуз дегени отырықшы, сыртқы оғуз дегени көшпели оғузлар.

Бул дәстанның пайда болыуына негизги сюжет Қазанбектиң өз үйин өзи тонаўға бериўи себепши болған. Оғузлардың түсиниги бойынша көп байып кеткен адам өз үйин тонаўға бериўи керек болған. Болмаса қудайтала оны жазалайды. Қазанбек хан бир душпаны жеңип көрмеген батыр, өз үйин тонап бөлип алыўға пүткил елге рухсат берип жибереди. Бирақ бул тонаўға сыртқы оғузлар қатнаспай қалды.

Салар Қазан бар жерде, бәрхәма оғузлар үстемлик ететуғын еди. Сыртқы оғузлардың сардары Қазанбектиң дайысы Аруз Хожа өз жийенин қалай болмасын өз қолына алыўдың жолларын ойлай баслайды. Қазанды өлтириў ушын сыртқы оғузлар батыры Бомси Бейректи жумсайды. Бирақ Бамсы Бейрек айтқанын орынламайды. Соның ушын Аруз Хожа оны өлтиреди.

Бамсы Бейрек өлими ишки оғузлардың наразылығына алып келеді. Қазан Салар басшылығындағы ишки оғузлар сыртқы оғузларға қарсы саўашқа атланады. Бул саўашта Аруз Хожа өледі. Усындай жағдайлар тийкарында ишки оғузлар менен сыртқы оғузлар бириге баслайды.

Солай етип Қорқыт ата баян еткен он еки жыр да жуўмақланады. Бул дәстанлар шынында да тилге бай, сюжетлик мазмуны жағынан тарийхый шынлыққа жақын болып, VIII-XII әсир ұақыяларын өз ишине алады. Автор ертекерлердиң хәм дәстанларың желиси менен өзи жасаған заманның реал картиналарын сызып көрсеткен. Соның ушын да түркий халықлардың қахарманлық дәстанларының сағасы Қорқыт ата жырлары болыуы керек деген пикирге келемиз.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. К.Мәмбетов. Ерте дәўирдеги қарақалпақ әдебияты. Нөкис., "Билим" , 1992-ж. 37-60-бетлер.
2. К.Мәмбетов. Әйемги қарақалпақ әдебияты". Нөкис "Билим" . 1970 ж.
3. С. Бахадырова. "Китаби дедем Коркут" , "Қоблан" , "Едиге" хәм хәзирги әдебият хәққинда ойлар" . Нөкис. 1992 ,(әдебий сын мақалалар)

5-Тема**Махмуд Қашқарий «Девану луғат ит түрк»**

(Лекция– 2 саат)

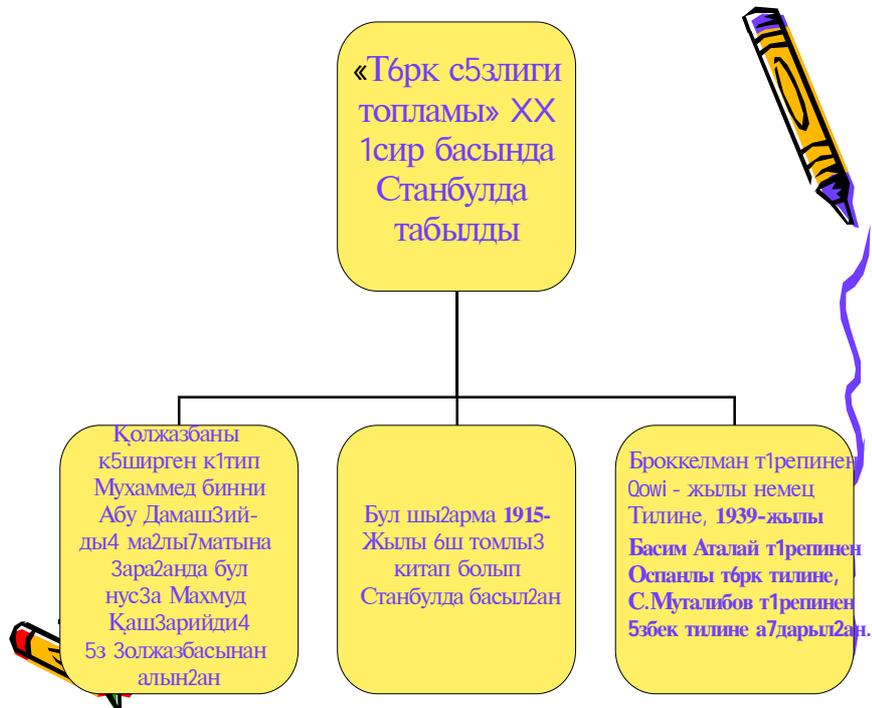
Лекцияны алып барыу технологиясы

Оқыу сааты – 2 саат	Талабалар саны 70
Сабақ түри	Тема бойынша лекция
Лекция режеси	<ol style="list-style-type: none"> 1 Махмуд Қашқарийдің өмири хәм дөретиушилиги 2. "Девану луғат ит түрк" шығармасының жазылыу тарийхы 3. "Девану луғат ит түрк" шығармасының әхмийети
Оқыу сабағының мақсети: Девану луғат ит түрк тууралы айтыу	
<p>Педагогикалық ұазыйпалар</p> <p>- "Девану луғат әт түрк" шығармасының жазылыу тарийхы хаққында түсиндириу</p> <p>- "Девану луғат ит түрк" шығармасының әхмийети тууралы түсиндириу</p>	<p>Оқыу процессии нәтийжелери</p> <p>Талаба</p> <p>- Махмуд Қашқарийдің өмири хәм дөретиушилиги "</p> <p>хаққында айтып береди</p> <p>- "Девану луғат ит түрк" шығармасының жазылыу тарийхы хәм "Девану луғат ит түрк" шығармасының әхмийети хаққында айтып береди</p>
Оқытыу услубы хәм техникасы	Визуал-лекция, ПСМУ-усылы, түсиндирип бериу
Оқытыу кураллары	Лекция текстлери, проектор, тарқатпа материаллар,
Оқытыу формасы	Фронтал, коллектив хужим
Оқытыу шараяты	Проектор, компьютер менен тәмийнленген аудитория

Лекция сабағының технологиялық картасы

Хызмет басқышлары	Хызмет мазмуны	
	Оқытыушы	Талаба
1-басқыш Курсқа хәм темаға кирисиу (10 мин)	1.1. Тема, оның мақсети, оқыу шынығыуынан күтилетуғын нәтийжелер мәлим етиледі.	Тыңлайды. Жазып алады.
2 –басқыш. Тийкарғы бөлим (60 мин)	2.1. Талабалар итибарын қаратыу хәм билим дәрежелерин анықлау ушын тез сорау-жууап өткериледі "Девану луғат ит түрк" шығармасының жазылыу тарийхын айтып берің? Бул жазба естеликти изертлеген алымларды атап көрсетиң?	Тыңлайды. Гезек пенен бир-бирин тәкирарламай атамаларды айтады. Ойлайды жууап береді
	2.2. Оқытыушы визуал материаллардан пайдаланған халда лекцияны оқыуды дауам етеді. Күлдирги сөзлердин, олардың бүгинги күнге қалай жетип келгенлиги хаққында айтып береді	Сораулар берип тийкарғы жерлерин жазып алады.
	2.3. - "Девану луғат ит түрк" шығармасы тууралы пикир билдирген алымларды көрсетиң ? - Махмуд Қашқарийдин және қандай мийнетлери бар? 2.4. Талабаларға теманың тийкарғы түсиниклерине итибар қаратыуды хәм жазып алыуларын ескертеді	Еслеп қалады, жазады. Хәр бир сорауға жууап ериуге харекет етеді Барлық хабарды системаластырады. Конспект қылады.
3- басқыш Жуумақлау бөлими (10 мин)	3.1. Тема бойынша жуумақ қылынады. Тема бойынша алынған билимлерди қай жерде ислетиу мүмкинлиги айтылады.	Сораулар береді.
	3.2. Тема мақсетине ерисиудеги талабалар хызмети анализленеді хәм бахаланады.	Еситеді , анықластырады
	3.3. Тема бойынша өз бетинше үйрениу ушын «Девану луғат ит түрк» хаққында кластер дүзиуді ұазыйпа етип береді, бахалайды.	Өзбетинше үйрениуи ушын тапсырмаларды жазып алады.

- «Девону луғатит ат турк» мийнети IX әсирде жазылған. Авторы Махмуд ибн ул-Хусаин ибн Мухаммед ал Кашгари

ПСМУ усылы

Девану луғатит ат түрк шығармасы бойынша пикир билдириң

П	Пикириңизди баян етиң
С	Пикириңиз баянына бир себеп көрсетиң
М	Көрсетилген себепти түсиндириўши мысал келтириң
У	Пикириңизди улыўмаластырың

Махмуд ибн-ул-Хасайн ибн Мухаммедадил Қашқарий XI әсир басларында Баласағун қаласында тууылған. Оның бабасы Қашқарлы болып соңынан Баласағунға көшіп келип сол жерде отырықшы болып қалған.

Ол жаслығынан-ақ илимге қызыққан болып Қашқардан Сибирь жерине шекемге жайласқан түркі халықтарының әдет-үрп хәм ауызеки әдебияты естеликлерин жыйнауға қызыққан еди.

X әсирдің басларында Қарлук қәуімлериниң аұқамы күшейип Орта Азиядағы ең ири мәмлекет Қарақанийлер мәмлекети пайда болған еди. Қарақанийлердің пайтахты тез арады Қашқардан Баласағунға көширилип, бирқанша уақытлардың өтиуи менен ол Сырдарья жағалығындағы айырым қәуімлерин хәм саманийлердің қарауында болған Бухара хәм Самарханд жерлерин өзине бойысындырды.

Қарақанийлер Орта Азиядағы жоқары мәдениетлы еки халықты - шығыста уйғырларды, батысты түркі, Иран қәуімлерин бағындырып алыуы, сол дәуірдеги орта Азияда пайда болған әдебий тилдің қәлиплесіуине себепши болды. Бул әдебий тил сол дәуірдеги Қарақанийлер мәмлекетинде еки бағдарда рауажландырылып, еки орайға ийе болды. Булардан бири қашқар қарлук-уйғыр диалекти тийкарында әдебий тилди қәлиплестирди. Мақмуд Қашқарий усы дәуірдеги шыққан Қарақанийлер мәмлекетиниң белгили илимпазы болып қарлук-уйғыр хәм де оғуз-қыпшақ диалектлерине айрықша итибар берип изертлеген илимпазлардың бири.

Махмуд Қашқарий сол дәуірдің өзінде-ақ пүткил түркі халықтарын аралап гезип шыққан деген мағлыұматлар бар.

Алты мыңнан ибарат түркі сөзлерин арабшаға аударып өзиниң "Девану луғат эт түрк" ("Түркий сөзлер топламы"). деген шығармасын жазған. Бул хаққында автор төмендегише жазады:

"Мен түркілер, түркменлер, оғулар, ?игиллер, яғмалар, қырғызлардың қалалары, ауыл хәм жайлауларын көп жыллап гезип шықтым, сөзлерин анықлап шықтым. Мен бул ислерди тил билмегенлигим ушын емес, бәлки бул тиллердің хәр қандай парқын анықлау ушын иследим".

Мақмуд Қашқарий буннан тысқары "Жавахир-ун-навх-фи-луғатит турк" (Түрк тиллериниң синтаксислик қағыйдалары) деген шығармасын жазған. Бирақ бул шығарма елеге шекем табылмай атыр.

Екинши шығармасы "Түрк сөзлери топламы" XX әсирдің басында Стамбулда табылды. Қолжазбаны көширген кәтип Мухаммед бин Әбу Дамашқыйдың мағлыұма-тына қарағанда бул нуска Мақмуд Қашқарийдың өз қолжазбасынан алынған. Бул шығарма 1915-жылы үш томлық китап болып Стамбулда басылған. Шығысты изертлеуши Броккельман тәрәпинен 1828-жылы немец тилине, 1939-жылы Басим Аталай тәрәпинен османлы түрк тилине, кейинирек С.Муталлибов тәрәпинен өзбек тилине аударылған. Түрк сөзлер топламы тили жағынан дерлик барлық түрк тиллес халықлар менен ортақласады.

Мысалы: Қәче туок иорыр әрдим,
Қара қызыл бөри кордум,
Қатық йаны қура кордум,
Қайа кәрун бақу ағды,

(Кеште аң аулап жүрген қызыл қара бөри көрдим. Дәрхал сары жайға оқ салдым. Бөри хәрәкетлеримди сезип, тастың арасына жасырынды).

Мақмуд Қашқарий бул қосықларды түрли түрк қәуімлерин аралап жүрип жазып алған. Соның ушын да бул қосықлар әйемли түрк тиллес халықлардың мийрасы менен тутасады. Гейпара қосықлардың стили, қурылысы, қарақалпақ поэзиясына оғада жақын.

Бшқы дәрти қоймайды,
Сағыныш және қыйнайды.
Кеулим сирә тоймайды.
Жүзим мениң сарғайар.

Бунан тысқары "Түрк сөзлери топламындағы" бирқанша нақыл-мақаллар қарақалпақ нақыл-мақаллары менен үнлес. Мәселен: "Қарға қазға ушқынға бути сиинур" деген нақыл қарақалпақларда ""арғанық ғазға жарысаман деп шаты айырылды", дегенге сәйкес келеди. Бундай уаслықларды гезлестиремиз. Мәселен:

Қиши аласы ичтин,
Йылқы аласы таштин,
(Адам аласы ишинде
Жылқы аласы тысында).

"Түрк сөзлер топламы" ески түрк тилин сондай-ақ оған жақын болған қарақалпақ әдебий тили хәм басқада халықлардың тил, әдебиат тарийхын изертлеуде үлкен хызмет атқарады. Бул топламға Қашқардан баслап Волга бойларына шекем орналасқан түрк тиллес халықлардың үш жүзден аслам қосықлары хәм соның менен бирге жүдә көп сондағы нақыл мақаллары киргизилген.

Пайдаланылған әдебиетлар:

Мамбетов К. Әйемги қарақалпақ әдебияты. Н., "Қарақалпақстан", 1979.
Мамбетов К. Ерте дәуірдеги қарақалпақ әдебияты. Н., "Билим". 1992.

6-Тема

Юсуп Ғас Ғажиптиң «Қутадғу билиг» шығармасы

(Лекция– 2 саат)

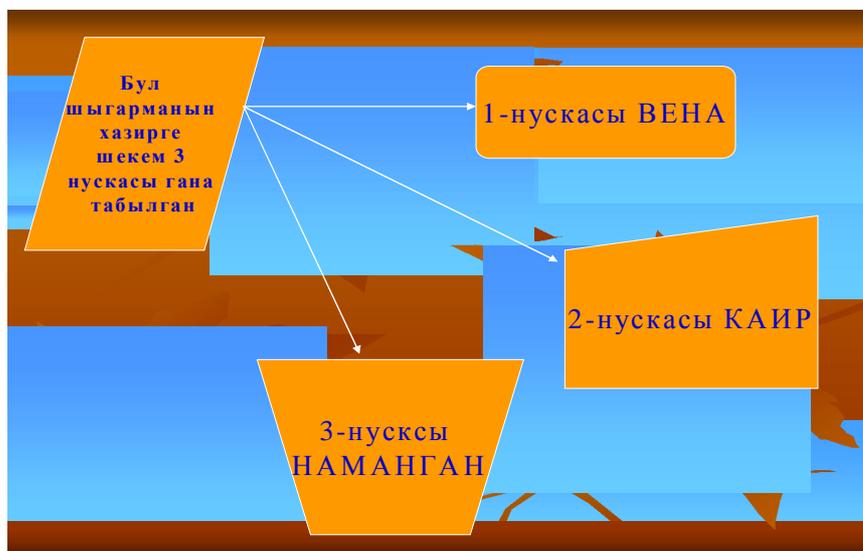
Лекцияны алып барыу технологиясы

Оқыу сааты – 2 саат	Талабалар саны 70
Сабақ түри	Тема бойынша лекция
Лекция режеси	<ol style="list-style-type: none"> 1. Юсуп Ғас Ғажип көрнекли шайыр хэм алым. 2. "Бахытқа баслаушы билим" шығармасының дөрелиу тарийхынан хэм үйренилиу мәселеси. 3. Юсуп Ғас Ғажиптиң тәлим тәрбиялық ойлары 3. "Қутадғу билиг"тиң (Бахытқа баслаушы билим) шығармасының тийкарғы нускалары. 4. "Қутадғу билиг"тиң сюжети, композициялық қурылысы. 5. Шығарманың баслы қахарманлары
Оқыу сабағының мақсети: Юсуп Ғас Ғажиптиң «Қутадғу билиг» шығармасы тууралы айтыу	
<p>Педагогикалық ұазыйпалар</p> <p>-""Бахытқа баслаушы билим" шығармасының дөрелиу тарийхынан хэм үйренилиу мәселеси хаққында түсиндириу</p> <p>- Юсуп Ғас Ғажиптиң тәлим тәрбиялық ойлары тууралы түсиндириу</p>	<p>Оқыу процессии нәтийжелери</p> <p>Талаба</p> <ul style="list-style-type: none"> - Шығарманың баслы қахарманлары хаққында айтып береди -Юсуп Ғас Ғажип көрнекли шайыр хэм алым хаққында айтып береди - "Қутадғу билиг"тиң сюжети, композициялық қурылысы хаққында айтып береди
Оқытыу услубы хэм техникасы	Визуал-лекция, түсиндирип бериу
Оқытыу қураллары	Лекция текстлери, проектор, таркатпа материаллар,
Оқытыу формасы	Фронтал, коллектив хужим
Оқытыу шараяты	Проектор, компьютер менен тәмийнленген аудитория

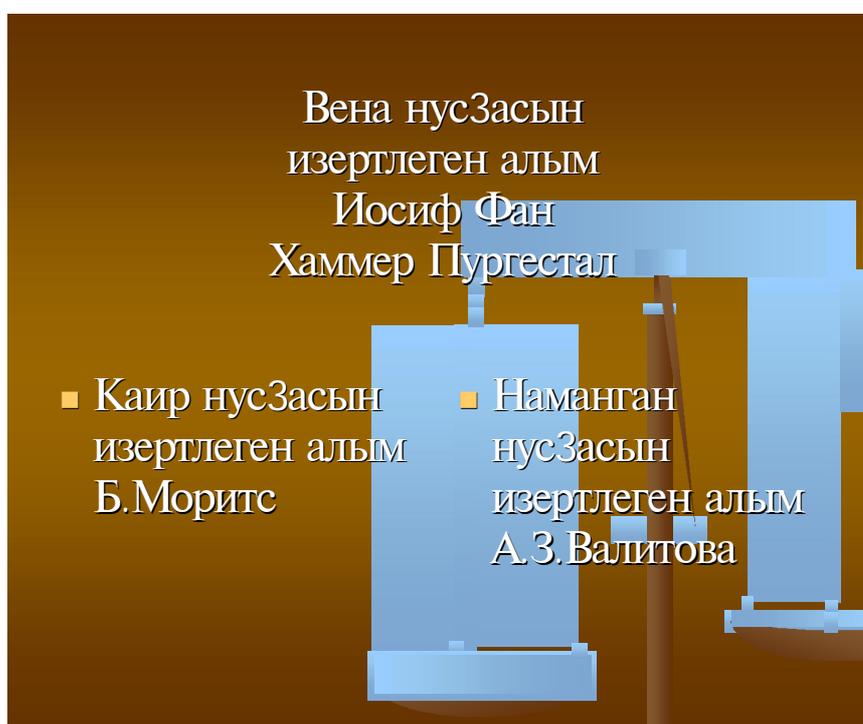
Лекция сабағының технологиялық картасы

Хызмет басқышлары	Хызмет мазмұны	
	Оқытыушы	Талаба
1-басқыш Курсқа хәм темаға кирисиу (10 мин)	1.1.Тема, оның мақсети, оқыу шынығыуынан күтилетуғын нәтийжелер мәлим етиледі.	Тыңлайды. Жазып алады.
2 –басқыш. Тийкарғы бөлим (60 мин)	2.1. Талабалар итибарын қаратыу хәм билим дәрежелерин анықлау ушын тез сорау-жууап өткериледі «Кутадгу билиг» шығармасының жазылыу тарийхын айтып берің? Бул жазба естеликти изертлеген алымларды атап көрсетің?	Тыңлайды. Гезек пенен бир-бирин тәкирарламай атамаларды айтады. Ойлайды жууап береді
	2.2. Оқытыушы визуал материаллардан пайдаланған халда лекцияны оқыуды дауам етеді. Күлдирги сөзлердің, олардың бүгинги күнге қалай жетип келгенлиги хаққында айтып береді	Сораулар берип тийкарғы жерлерин жазып алады.
	2.3. - «Кутадгу билиг» шығармасы тууралы пикир билдирген алымларды көрсетің ? - Юсуп Хас Хажибтиң және қандай мийнетлери бар? 2.4. Талабаларға теманың тийкарғы түсиниклерине итибар қаратыуды хәм жазып алыуларын ескертеді	Еслеп қалады, жазады. Хәр бир сорауға жууап ериуге харекет етеді Барлық хабарды системаластырады. Конспект қылады.
3- басқыш Жуумақлау бөлими (10 мин)	3.1. Тема бойынша жуумақ қылынады. Тема бойынша алынған билимлерди қай жерде ислетиу мүмкинлиги айтылады.	Сораулар береді.
	3.2. Тема мақсетине ерисиудеги талабалар хызмети анализленеді хәм бахаланады.	Еситеді , анықластырады
	3.3. Тема бойынша өз бетинше үйрениу ушын «Кутадгу билиг» хаққында кластер дүзиуди ұазыйпа етип береді, бахалайды.	Өзбетинше үйрениуи ушын тапсырмаларды жазып алады.

1-қосымша

2-қосымша

Дастанда тийкарынан т5рт т6рли
м1селе с5з етиледи.

- ! далат
- Д17лет
- АЗЫЛ
- Қ1н1т

«Құтад2у билик»ти е4 д1слеп
изертлеген алымлар

- Венгер алымы Г.Вамбери,
- Рус алымы В.В.Радлов,
- Франсуз алымы Джауберт Амадес

Дәстанда даналық пенен ел басқарыў
хаққында сөз барады:

Беглер билим менен ел басқарады,
Ақыл менен халықтың исин орынлайды,
Бегтиң аты илим менен байланыслы,
Егер бек билим менен ис алып барса,
Оның аты мәнги жасайды

X-XII әсирде Орта Азияда парсы тили хәм әдебиятының оғада үстем болып турыўына карамастан түрки тилинде бир қанша көрнекли шығармалар пайда болды. Солардың бири Юсуп Хас Хажыбтиң "Қутадғу билиг" (Бахытқа баслаўшы билим) шығармасы. Бул шығарма түркий халықлардың оғада ески дәўиринде пайда болған. Сонлықтан бул дәўирдеги шайырларды анаў ямаса мынаў халықтың ўәкили деп қараў қыйын. Белгили алымлардың берген мағлыўматларына қарағанда Киши Азиядан баслап Қытайға шекем түрки халықларының ең ири қәўимлеринен 20 дан аслам қәўим жасаған².

...Буллардың ишинде Қыпшақ қәўими хәзирги қарақалпақ этногонизмин дүзиўде айрықша қатнасқан. Яғный, хәзирги қарақалпақ тилине тийкар болған қәўимлес тиллер, өзиниң тарийхының әдеўир ерте дәўиринде булгар тилиниң, екнши тәрепттен оғуз тиллериниң тәсиринде, сондай-ақ Орта Азияның әйемги қәўимлери Хорезмилердиң тәсирине ушырады –деп жазды.

Академик Яхия "уламов: Орта Азияда пайда болған мәдениеттиң қайсы бири қайсы халыққа тийисли екенлиги илимий түрде сыпатланған емес³. Сонлықтан әйемги дәўирден XIV әсирге шекемги мәдени естеликлерди анаў я мынаў халықтың "Әдебияты" деп атамастан түркий тиллес халықлардың әдебий естеликлери деп баҳалағанымыз мақул дейди проф.К.Мәмбетов⁴.

Бул дәўирдеги Юсуп Хас Хажыб, Ахмед Югнакий х.т.б. түрки халықлардың белгили талант ийелери Юсуп Хас Хажиб XI әсирде жасаған Шығыс еллериниң көпшилигине белгили болған көрнекли шайыр хәм алым. Ол өмир сүрген заман түрки халықлар бирлеспесиниң ең раўажланған заманы Қараханидлер мәмлекетиниң илим хәм пән жағынан өсип, жоқары басқышқа көтерилген дәўири. Ол сол әсирдиң 20-жылларында Баласағун қаласында туўылған. Юсуп Хас Хажиб араб-парсы тиллерин жақсы ийелеп түрки тилинде усы дәстанларды жазады. Бул хаққында ол дәстанның кирис бөлиминде төмендегише жазады.

Арабча, тәжикча китаблар ўқиш,
Бизиң тилимизгә бул юмғи ўқиш.

(Яғный, бул ўақытларға шекем араб хәм парсы, тәжик тилиндеги китаплар оғада көп болып, бул бизиң тилимиздеги данышпанлықтың дәслепки китабы) –деп жазған Юсуп Хас Хажиб Баласуғуни бул китапты хәзирги есабы менен 462-жылы жаңа жыл есабы бойынша 1070-жыллары жазып питкерген. Автор шығарманы 18 айда жазып питкерген дейди⁵.

Юсуп Хас Хажиб китапты жазып тамамлап Қараханидлер хуқимдары Тавғаш Буғраханға сыйлыққа береді. Буғрахан оған Хас Хажиб (есик ағасы) деген атак берген.

"Қутадғу билиг" хаққында ең дәслеп француз алымы Джауберт Амадес, венгер алымы Герман Вамбери, рус алымы В.В.Радловлар илим изертлеў жумысларын алып барған. Соңғы дәўирлерде белгили илимпазлар Е.Э.Бертельс, С.Е.Малов, Ғ.Абдурахманов, А.А.Валитова, С.Муталибов, К.Каримов х.т.б. олардың исин даўам еттирди. Шығарма бойынша қарақалпақ филологиясы илиминде де арнаўлы пикирлер пайда бола баслады. Х.Хамидовтың қарақалпақ тили тарийхы бойынша мийнетинде, сондай-ақ К.Мәмбетовтың "Әйемги қарақалпақ әдебияты", Нөкис, 197у., "Ерте дәўирдиң әдебий естеликлери" Нөкис, 198у мийнетинде бул шығарманың қарақалпақ әдебияты тарийхына байланыслы мәселелери сөз етиледи.

² Баскаков Н. Введение в изучение тюркских языков. Москва, 1962 г. стр. 252.

³ Ғуламов Я. Алийшер Навойининг даврини ўрганиш хақида. Ташкент, "Фан". 1948 йил, 3-бет.

⁴ Мәмбетов К. Ерте дәўирдеги қарақалпақ әдебияты. Нөкис, Билим. 1997, 78-бет.

⁵ Сонда... 78-бет.

Юсуп Ҳас Ҳажибтиң "Қутадғу билиг" (Бахытқа баслаўшы билим) шығармасының хәзирге шекем тек 3 нускасы ғана табылған. Бириншиси – Вена нускасы. Бул китап 1439-жылы Герат қаласында көширлигген болып, сонынан бир себеplerге байланыслы Стамбулға алып кетилген. Китап сол жерде дипломатиялық хызметте жүрген белгилі австрия алымы Иосиф Фон Хаммер Пургштал қолына түседі де оны сатып алып Венадағы корольлик китапханаға сыйлыққа береді. Солай етип бул китап Вена нускасы деп аталды.

Екиншиси Каир нускасы болып, бул қол жазба негизинен араб хәриби менен көширилген. 189у-жылы немец алымы Б.Мориц тәрәпинен табылған. Усы нуска тийкарында көширилген рус алымы В.в.Раблов қол жазбасы ("МА) Илимлер Академиясының шығыстану институтының Ленинград бөлиминде сақланады.

Үшиншиси Наманган нускасы, 1914-жылы А.З.Валитова тәрәпинен Өзбекстанның Наманган қаласында табылған. Бул китап 1971-жылы өзбек алымы Қаюм Каримов тәрәпинен транскрипцияланып, баспадан шыққан.

Ал, ең әхмийетлиси автор шығармада қандай мәселелерди сөз еткен? -деген сораўға келсек, Юсуп Ҳас Ҳажиб төрт түрлі мәселени ортаға қояды.

1-Әдалат, 2-Дәўлет, 3-Ақыл, 4-Қанаат. Мәселесин ортаға қояды. Автор булардың хәр бирине түркий ат қояды. Әдалатқа – Күнтуғды деп оны патша орнына қояды. 2-Дәўлет ямаса мәмлекет оған – Айтолды деп ўәзир орнына қояды. 3-Ақылға Уғдылмыш (ақыл дана) деп ўәзирдиң улы сыпатында, ал 4-Одгурмыш деп ўәзирдиң туўысқаны сыпатында береді. Яғный енди басқаруў ушын усы 4 нәрсе керек деп, бириншиден ел басқаруў ушын патша әдил болмағы лазым. Бул Күнтуғды патша образында берилген. Екиншиден ел-халықтың абадан жасауы ушын мәмлекеттиң ғәзийнеси болуы тийис, ол байлықты жумсаушы билимли адамлар керек. Патшалықтың ғәзийнеси есап санақ арқалы алып барылса ғана ел бахытлы, дәўлетли болады деп бул патша ўәзири Айтолды образында кең түрде бериледи. Үшиншиден мәмлекет ақыл хәм парасатлы басқаруы керек. Бул мәселе ўәзирдиң ақыллы улы Уғдулмыш образы арқалы шешиледи. Төртиншиден хәр қандай адамның қанаатлы, инсаплы болуы кереклиги ўәзирдиң туўысқаны дәруиш Одгурмыш образында беріуе ҳәрекет еткен.

Дәстанның тийкары бөлими 12 баптан, Күнтуғды деген ҳүкимдардың тәрәипи менен басланады. Дәстанда төмендеги ўақыя баянланады:

Күнтуғды деген әдил патша болыпты, оның шән-шәўкети хәм шухраты жақын хәм узак үлкелерге жайылған екен. Айтолды деген ақыллы бир киси оның хызметине кириў тилеги менен пайтахтқа келипти. Ол мүсапирликтің азап-акретлерин шегипти хәм де яр-дос, таныс-билис арттырыпты. Айтолды Көсемиш деген достына мүсапир болып Күнтуғдының пайтахтына келиўиниң себеplerин сөйлеп берипти. Көсемиш оған мәдет берип, Күнтуғдының Ҳас Ҳажыбы менен таныстырыпты. Айтолды Күнтуғдының сарайына барып, оның сәўбетинде болыпты. Айтолдының мәртебеси күннен-күнге зыят болып, ақыры ол ўәзир етип тайынланыпты. Ол сарайда ўзақ ўақыт хызмет етип, ақыл-парасат хәм искерлиги менен Күнтуғдыны қайыл қалдырыпты. Бирақ журты хәм семьясын сақлап, Айтолды ҳүкимдардан рухсат алып, өз журтына қайтып хәм бир қанша ўақыттан кейин сол жерде қайтыс болыпты.

Айтолдының Уғдулмиш деген улы бар екен. Ол атасының сөзине әмел етип, Күнтуғдының даргайына келип, сарайға хызметке кирипти. Уғдулмиш атасының изинен барып, мәмлекет ислериндеги хызмети хәм даналығы менен Күнтуғдыны шад етипти. Күнтуғды менен Уғдулмиш арасында хәр түрлі мәселелерге байланыслы сәўбет хәм талқылаўлар болыпты.

Ақыллы хәм алым адамлардың мәмлекет ислерине үлкен пайда келтирип атырғанын көрген Күнтуғды данышпан Уғдурмишти сарайға шақырады. Уғдулмиш тарки дунья етип, адамлар арасынан шығып кеткен екен. Ол бир неше хат-хабар хәм ақыллы Уғдурмиш пенен болған сәўбетлеринен кейин Күнтуғдының мирәтин қабыл етип сарайға келипти. Уғдулмиш пенен Күнтуғды мәмлекет ислери, мораллық хәм басқа мәселелер бойынша сәўбет хәм пикирлер өткерипти. Уғдулмиш Күнтуғдыға көп үгит хәм нәсиятлар берипти.

Дәстандағы ўақыялардың қысқаша мазмуны мине усы. "Қутадғу билиг" те қойылған мәселелер ўақыяның өзине, қахарманлардың ойларында емес, бәлки пәнди-нәсият, сәўбет, пикирлесіу хәм саўал-жуўапларда өз көринисин табады.

Дәстанның хәр бир бабы арнаўлы бир мәселеге бағышланады, баплар идеялық мазмуны менен өз-ара байланысып барады, бири екиншинин толықтырады.

"Қутадғу билиг" тиң көпшилик баплары XI әсир қараханийлар дәўириндеги жәмийетлик сиясий мәселелерге бағышланған. Дәстанда даналық пенен ел басқаруы ҳаққында сөз барады.

Беглер билим менен ел басқарады,
Ақыл менен халықтың исин орынлайды,
Бегтиң аты илим менен байланыслы,
Егер бек билим менен ис алып барса,
Оның аты мәнги жасайды

Юсуп Ҳас Ҳажып ел басқарыўдың ең баслы шәрти, жаман әдетлерден сақ болыў, ишимлик ишпеў - деп түсинген.

Бор ичмас керек бәг фасад қилмас,
Бу икки қилықдин қачар қут болса.

(Мақтаншақлық пенен ишкилик ишиў хәр бир басшының душпаны. бул еки әдетке мұптала болған адамнан хәмме ўақыт бахыт қашады) .

Соның ушын да Юсуп Ҳас Ҳажып ел басқарыў ушын ақыллы адамлардың зәрүр екенлигин әрман етеди. Яғный, оның айтыўы бойынша "бир адам пүткил елди басына көтериўи қыйын. Оған қол ушын бериўши данышпанлар керек". Ол хәмме ўақыт халық тәрәпинде турып сөйлейди. Халықтың бир ўәкили сыпатында патшадан үш түрли өтиништи қабыл етиўин сорайды.

"Әй, ел ийесиЕ Халықтың сеннен үш өтиниши бар. Оны орынлаў парыз хәм қарыз. Бириншиси пұлдың қәдирин көтер. Екиншиси-халық ушын зәрүр болған әдалатлы заңларды шығар. Үшиншиси-жолларды қарақшылардан қорғаЕ Әй елдің сәрдарыЕ Усы үш талапты орынлағаннан кейин, халқыңнан да үш нәрсени талап қылЕ Бириншиси-шығарған буйрығыңды халық толық орынлаў керек. Екиншиси-мәмлекетке тапсырылыўы керек салықлар ўақтында тапсырылсын. Үшиншиси-пүткил халық достыңа дос, душпаныңа душпан болсын". Шайырдың пикири бойынша ўәзир хәм ләшкер басы мәмлекеттиң үлкен таянышы. Ўәзир өз билими арқалы хәрәкет жасаса, ләшкер басы күш-қүдирети арқалы халықты қорғайды.

Мысалы:

Ўәзир ләшкер басы - бул еки әлем,
Биреўинде қылыш, биринде қәлем,
Булар халықтың қорғаўшысы сезгеним,
Екеўиде тең усағай дизгинин.

Усының менен бирликте автор тил хәққында оғада бахалы пикирлерди ортаға таслайды:

Сөзиңе ықтыят бол,басың кетпесин,
Тилиңе ықтыят бол, тисиң сынбасын,
Узын арқан қыла берме сөзинди,
Бир күнлери алып кетер өзинди,
Данышпан болады билип сөйлеген,
Сол ушын да оның сөзи өшпеген.

Дәстанда көрсетилгениндей-ақ билим бул бахыттың гилти. Билими күшли адам хеш ўақыт қағынып сүринбейди. Автор бул хәққында былай дейди:

Билимсизлик - бир апатқа жолығар,
Билимлилик - жасқа қарай толығар,
Төр есиктиң парқын билмес билимсиз,
Пайты тийсе, төрди былғар билимсиз.

"Қутадғу билиг" дидактикалық дәстаны мораль хәм әдеп-икрамлылыққа байла-ныслы қымбатлы пәнди-нәсиятларын өз ишине алады. Дәстан авторы тәрәпинен тил әдеби, сеўги, садақат, расғөйлик хәм ҳадаллық киби мәселелер хәққында хикметли сөзлер айтылады.. Булар дәстанның пүтин мазмуны хәм мәнисине сиңдириледи.

Автор үйлениў хәм бала тәрбиясы хәққындағы 53-бапта семья хәм бала тәрбиясының қурамалы екенин көрсетеди, баланы жас ўақтынан баслап жақсы етип тәрбиялаў кереклигин айтады.

"Қутадғу билиг" XI әсирдеги Орта Азия хәм Шығыс Түркистандағы түркий халықлары хәм қабилалар тилинің естелиги. "Қутадғу билиг"те биз көп ғана архаик сөзлердің қолланыўдан шығып кетгенин, бирақ "й" хәм "з"сеслери орнында "д" сесин қолланыў киби архаик форманың даўам етип келгенин хәм де арабша, парсы-тәжикше сөзлер бир қанша көп ислетиле баслағанын көремиз.

"Қутадғу билиг" халық аўызеки дәретиўшилиги тийкарында түркий халықлар жазба әдебиятының раўажлана басалғанын хәм дәстаншылықта жетискенликлерге ерискенин көрсетеди.

Соның менен бирге "Қутадғу билиг" XI әсир қараханийлар дәўириндеги жәмий-етлик сиясий турмыс хәм мәдениатын үйрениўде де бийбаха дерек.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Баскаков Н. Введение в изучение тюркских языков. Москва, 19у2 г. стр 252.
2. "уламов Я.". Алийшер Навойининг даврини ўрганиш ҳақида. Ташкент, "Фан". 1948 йил, 3-бет.
3. Мәмбетов К. Әйемги қарақалпақ әдебияты. Нөкис, Қарақалпақстан. 197у, 78-бет.
4. Мәмбетов К. Ерте дәўирдеги қарақалпақ әдебияты. Нөкис, Билим. 1997, 78-бет.
5. Юсуп Ҳас Ҳажиб. Қутадғу билиг. -Ташкент: "Фан", 197у .

7-Тема

Хожа Ахмед Яссаўий «Ҳикметлери»

(Лекция– 2 саат)

Лекцияны алып барыў технологиясы

Оқыў сааты – 2 саат	Талабалар саны 70
Сабақ түри	Тема бойынша лекция
Лекция режеси	<ol style="list-style-type: none"> 1. Хожа Ахмед Яссаўий өмири хаққында мағлыўматлар. 2. Дин хэм тәсаўуыф - "Диваны ҳикмет" тиң жетекши идеялық негизи. 3. "Диваны ҳикмет" тиң қосық қурылысы хэм тили, оның қарақалпақ тилине жақынлығы. 4. Қарақалпақ поэзиясының раўажланыўында Яссаўий дәретийшилигиниң әҳмийети. 5. Ахмед Яссаўий - тәсаўуыф әдебиятың уллы ўәкили, шайыр, Яссаўий тәлийматының тийкарын салыўшысы.
Оқыў сабағының максети: Хожа Ахмед Яссаўий «Ҳикметлери» туўралы айтыў	
<p>Педагогикалық ўазыйпалар</p> <p>- Дин хэм тәсаўуыф - "Диваны ҳикмет" тиң жетекши идеялық негизи хаққында түсиндирийў</p> <p>- Қарақалпақ поэзиясының раўажланыўында Яссаўий дәретийшилигиниң әҳмийети туўралы түсиндирийў</p>	<p>Оқыў процессии нәтийжелери</p> <p>Талаба</p> <p>- "Диваны ҳикмет" тиң қосық қурылысы хэм тили, оның қарақалпақ тилине жақынлығы хаққында айтып береди</p> <p>- Ахмед Яссаўий - тәсаўуыф әдебиятының уллы ўәкилли хаққында айтып береди</p>
Оқытыў услубы хэм техникасы	Визуал-лекция, түсиндирип бериў
Оқытыў кураллары	Лекция текстлери, проектор, тарқатпа материаллар,
Оқытыў формасы	Фронтал, коллектив хўжим
Оқытыў шараяты	Проектор, компьютер менен тәмийнленген аудитория

Лекция сабағының технологиялық картасы

Хызмет басқышлары	Хызмет мазмуны	
	Оқытыушы	Талаба
1-басқыш Курсқа хәм темаға кирисиу (10 мин)	1.1.Тема, оның мақсети, оқыу шынығыуынан күтилетуғын нәтийжелер мәлим етиледі.	Тыңлайды. Жазып алады.
2 –басқыш. Тийкарғы бөлим (60 мин)	2.1. Талабалар итибарын қаратыу хәм билим дәрежелерин анықлау ушын тез сорау-жууап өткериледі «Диваны хикмет» шығармасының жазылу тарихын айтып берің? «Диваны хикмет» ти изертлеген алымларды атап көрсетің?	Тыңлайды. Гезек пенен бир-бирин тәкирарламай атамаларды айтады. Ойлайды жууап береди
	2.2. Оқытыушы визуал материаллардан пайдаланған халда лекцияны оқыуды дауам етеді. Күлдирги сөзлердің, олардың бүгинги күнге қалай жетип келгенлиги хаққында айтып береди	Сораулар берип тийкарғы жерлерин жазып алады.
	2.3. - «Диваны хикмет» шығармасы тууралы пикир билдирген алымларды көрсетің ? - «Дин хәм тасаууф» хаққында қандай пикир билдиресіз? 2.4. Талабаларға теманың тийкарғы түсиниклерине итибар қаратыуды хәм жазып алыуларын ескертеді	Еслеп қалады, жазады. Хәр бир сорауға жууап ериуге харекет етеді Барлық хабарды системаластырады. Конспект қылады.
3- басқыш Жуумақлау бөлими (10 мин)	3.1. Тема бойынша жуумақ қылынады. Тема бойынша алынған билимлерди қай жерде ислетиу мүмкинлиги айтылады.	Сораулар береди.
	3.2. Тема мақсетине ерисиудеги талабалар хызмети анализленеди хәм бахаланады.	Еситеди , анықластырады
	3.3. Тема бойынша өз бетинше үйрениу ушын «Диваны хикмет» хаққында кластер дүзиуди ұазыйпа етип береди, бахалайды.	Өзбетинше үйрениуи ушын тапсырмаларды жазып алады.

Хожа Ахмед Яссаўий «Ҳикметлери»

Реже

1. Хожа Ахмед Яссаўий өмири хаққында мағлыўматлар.
2. Дин хәм тәсаўўыф - "Диваны ҳикмет" тиң жетекши идеялық негизи.
3. "Диваны ҳикмет" тиң қосық қурылысы хәм тили, оның қарақалпақ тилине жақынлығы.
4. Қарақалпақ поэзиясының раўажланыўында Яссаўий дөретиўшилигиниң әҳмийети.
5. Ахмед Яссаўий - тәсаўўыф әдебияттың уллы ўәкили, шайыр, Яссаўий тәлийматының тийкарын салыўшысы.

Ҳикметлерде Хожа Ахмед Яссаўий аты "Қул Хожа Ахмед", "Хожа Ахмед Яссаўий", "Ахмед Ибн Ибраҳим", "Султан Хожа Ахмед Яссаўий", "Яссаўий мискин Ахмед", "Мискин Яссаўий" хәм "Хожа Ахмед" тәризинде берилген.

Дин хәм тәсаўўыф - "Диваны ҳикмет" тиң жетекши идеялық мазмыны. Ахмед Яссаўий ислам дининиң нызам-қағыйдалары хәм үрп-әдетлериниң жыйындысы болған "шарият"ты, "тариқат"ты, ышқы илаҳийи-"маърифат"ты, қудай хәм оған ерисиўди - "хакыйқат" ты нәсиятлайды

Өзбетинше таярланыу үшін сораулар

1. Суффизм сөзиниң мәніси қандай?
2. Ҳикметлерде әдеп-икрамлық, тәлим-тәрбиялық көзқараслар қалай берілген?

Ахмед Яссауий Яссыда руұханий-шайх семьясында тууылды. атасы Ибраҳим Ясса хәм Сайрамда узақ жыл шайхлық еткен хәм көп мүридлери болған. Рәуиятлар Шайх Ибраҳимди оның атасы Махмуд, бабасы Ифтихор хәм басқалар арқалы Мухаммед пайғамбардың қызы - Фатима әуладына байланыстырады. Ахмедтиң балалық жыллары. Сайрамда өтеди. Жас гезинде атасы өлип, Арсланбап деген ийшанның қолында қалады. Арысланбап өлгеннен кейин Бухараға барып, белгили қәнийге Юсуп Ҳамаданийден тәсаууыф бойынша тәлим алады. Юсуп Ҳамаданий өлиминен кейин оның орнына халифалық етеди. Ол хәққында хәр қыйлы әпсана хәм рауаятлар бар.

Сайрамның түрли орынларында Ахмед Яссауийдиң атасы Шайх Ибраҳимниң, анасы Қараша маманың, аға-инилери Латиф хәм Мустафақулы аталарының қәбири бар. Ахмед Яссауийдиң өзи болса Яссыда жерленген. Жәхәнгир патша Амир Тимур 1395-1397 жыллары Ахмед Яссауийдиң ески қәбириниң орнына үлкен мавзолей қурдырған.

Ахмед Яссауий басқа суффистлер сыяқлы сөз өнеринен пайдаланып ислам қағыйдаларын, жахрия тәлийматын нәсиятлаушы қосықлар жазды. Оның қосықлары "Ҳикмет", қосықлар топламы болса "Диваны хикмет" деп аталады. Бул шығарма XV әсирде араб имласы менен көширилип көп нускады тарқатылған "Дийўани Ҳикмет" 1887-жылы #азанда, 1901-жылы Стамбулда, 1902-жылы Ташкентте басылған. Негизи 109 хикметтен ибарат, кейинги баспаларында 40 хикмет қосылып, 149 хикметке жеткен.

Ҳикметлерде Хожа Ахмед Яссауий аты "Қул Хожа Ахмед", "Хожа Ахмед Яссауий", "Ахмед Ибн Ибраҳим", "Султан Хожа Ахмед Яссауий", "Яссауий мискин Ахмед", "Мискин Яссауий" хәм "Хожа Ахмед" тәризинде берілген.

Тил хәм услуб жағынан да "Деваны хикмет" нускалары бир-биринен үлкен паркы бар. "Деваны хикмет" тиң бир нускасы да Яссауий тилиниң, XII әсирдиң дәл тийкарғы естелиги бола алмайды. Себеби Яссауий хикметлери аўыздан-аўызға өтип, китаптан-китапқа өтип өзиниң дәслепки тиллик сапасын әлле қашан өзгертип жиберген.

Дин хәм тасаууып - "Деваны хикмет" тиң жетекши идеялық мазмыны. Ахмед Яссауий ислам дининиң нызам-қағыйдалары хәм үрп-әдетлериниң жыйындысы болған "шарият"ты, "тариқат"ты, ышқы илаҳийи-"маърифат"ты, қудай хәм оған ерисуиәди - "хәқыйқат" ты нәсиятлайды.

Китап Ахмед Яссауийдиң суффистлик идеядағы пикири менен басланады:

Әй, әхли мусылман,
Сөзиме инан,
Бул дүнья өткинши,
Бул дүнья зиндан.

Ол негизги дуньяда болып атырған әдалатсызлықларға қарсы шығады. Бирақ ол әдалатсызлықлар менен бул хәш қандай гүресип болмайды. Алла тала оларды қатал жазалайды. Ал сениң болса, ол жақта екінши өмириң басланады, - деп үгитлейди.

Басым топрақ, көзим топырақ, өзим топрақ,
Хәқыйқатқа жетермен - деп руұхым тарқақ,

Ол дуньяда болар екен тек хақыкат.

Тамшы болып жер астына кирдим, мине.

Яссаўий аллаталаны алғыслаў менен бир қатарда өзи жасаған жәмийетке сынап-минеўши көзлери менен қарайды. Патша, ўәзир, султан сыясатлары да оған жақпайды. Халықтың дәриўишлердин үгитлерин тыңламай атырғанлығына қатты нальйды.

Әхли дунья халқымызда сауат йоқ,
Патшаларда, ўәзирлерде әдалат йоқ,
Дәўрўишлердин дуўасында инабат йоқ,
Бир ғанийбет башыңызға түшти дослар
Ахырзаман алымлары залым болды,
Хошаметти әйлегенлер алым болды,
Хақны айтқан дәўиршилерге ғәним болды,
Әжеп сумлық заманлар болды дослар

Хожа Ахмед Яссаўий сол дәўирдеги қуран сүрелери менен бир қатарда пайғамбар хәм әўлийелер хаққында аңызларды да жақсы билген. Өзине тән шайыршылығы бар. Араб, парсы хәм түркмен поэзия үлгилерин жақсы өзлестирген хәм оны әпиўайы түсиндирип бере алған шайыр. Дәўиш кийимин кийинип, жоқшылықта өмир кеширген. Өзин ислам дининиң нәсиятшысы есаплаган. Ол өзиниң қосықларын хәмме бирдей оқый алмаслығын да сезеди.

Мениң айтқан хикметимниң саны йоқдур,
Хәммелерге оқып алар имкан йоқдур,
Хожа Ахмет сөзи ерур дәртке дәрман,
Талыпларға баян етсем қалмас әрман.

Яссаўийдиң пикири бойынша адам баласының ең баслы душпаны - нәпси. Адамның нәпси жасырын түрде орынланатуғын болса бул - урлық. Бирақ аллатала оны билип, есапқа алып турады. Соның ушын да мен алла тала тәрәпиндемен деп айтады:

Ағаш атқа мингизип,
Салса соны ләхәтке,
Еки ийнинде периште,
Тутар сораў-жуўапқа,
Дозакқа тутар басыңды,
Көресең көп хорлықты,
О дуньяда хеш ўақыт,
Кеширмейди хорлықты.

Яссаўий хақықый суфист. Ол дерлик хәр бир хикметинде бул дуньяның гөззаллығын умытыўды илажы болғанынша хәр қандай адам хорзар жасап, о дуньяның рәхәтин күтиўи кереклиги хаққында уқтырмақшы болады.

Билгиң келсе ахыреттиң саўдасын,
Умыт тезден бул дуньяның ғаўғасын,
Сен терерсең сонда жәннет мийўасын,
Бас қосарсаң жәннет ғұлманларына.

Қулласы, Яссаўий "Бул дуньяда хәмме нәрсеге қанаат етиў керек" дейди.

"Деваны хикмет" теги айырым қосықлар лиро-эпикалық характерге ийе болса да, лекин қосықлар лирикалық қосықлардан ибарат. Сонлықтан, "Деваны хикмет" лирикалық топлам. Лиро-эпикалық қосықларында дин хәм тәсаўўифти айырым раўиятлар баяны менен нәсиятлаган, лирикалық қосықларынд риторикалық қаратпа усылын қолланады.

"Деваны хикмет" теги бир неше ғәзелди есапламағанда , деван мурабба формасындағы қосықлардан қуралған. Бәнтлер төрт қатардан қуралған қарақалпақ халық аўызеки дәретийшилигинде хәм жазба әдебиятында ушырасатуғын қосық түрлеринен ибарат. Яссаўий хәм оның даўамшылары өз диний хәм тасаўўифлық қарасларынан хат-саўаты болмаған халық массасы ортасында кеңирек тарқатыў мақсетинде төртлик формасында жазған. Бәнтлери төрт қатардан ибарат болған хикмет, тийкарынан аааб, вввб түринде ўйкасады, көбинесе биринши бәнттеги төртинши қатар кейинги бәнтлерде қайталанып келеди.

Арузда айырым қосықларды есапқа алмағанда "Деван" дағы барлық қосықлар бармақ өлшеминде жазылған.

"Деваны хикмет" те архаик элементлерди де, диалектологиялық қәсиетлерди де, парсы-тәжик тилиниң тәсиринде сезиледи. Деванда езуқ (гүна), жмақ (жәннет), арық (пәк, таза), эмгак (мийнет) хәм басқа архаик сөзлердин, евуқ (жақын), илиг (қол) киби территориал диолектлерге тән сөзлердин, бад (жаман), кас (киши), бозы (ойын, ермек), обу гил (суў хәм топрақ) сыяқлы парсы-тәжик сөзлери "у" дәнекериниң қолланылыўы, деван-ның Стамбул хәм Қазан баспаларында түрк хәм татар тили элементлериниң ушрайтуғынлығын көрсетеди.

Деванда қайта-қайта тәкирарланып келген гүна, дузақ, зикир, ақрет, хаят, пир, субхан, пана, қыямет, ғайып, хәдж, хақ сыяқлы дин хәм тасаўўифқа байланыслы сөз хәм терминлердин жүдә көп қолланылыўы "Деваны хикмет" тили-ниң жүдә характерли белгилеринен бири.

Хожа Ахмед Яссаўий ҳикметлериндеги сыяклы қарақалпақ әдебиятында Әжинияз, Бердак дәретиўшилигин де дуньяның жаратыўшысы жалғыз хәм меҳрибан аллатала деген пикирлер орын алған. Әсиресе, бул дәстүр Әжинияз поэзиясында анық көринеди. Шайырдың "Бир жанан", "Бир пәрий", "Гөззал-лар", "Демишлер" қосықларында ҳақ дийдарына ашық болыў, тәрки дуньялық идеялары бар.

Қулласы, "Деваны ҳикмет" суфизм тәлийматларын нәсиятлаўшы, тарқатыўшы шығарма. Бул тәлиймат Яссаўийдиң шәкиртлери Сулайман Бақырғаний, Баба Машын, Өзгендий, Худайдод, Убайдий тәрәпинен даўам еттирилген.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Ахмед Яссаўий. Ҳикметлер. - Ташкент, 1990 й.
2. Маллаев Н. Ўзбек адабиети тарийхи., - Ташкент: "Ўқитувчи" 197у , 151-1у2 бет.
3. Мамбетов К. Ерте дәўирдеги қарақалпақ әдебияты. - Нөкис, "Билим", 1992 , 71-78 бетлер.

8-Тема

Ахмед Югнакий «Хибатул ҳақойиқ» шығармасы

(Лекция– 2 саат)

Лекцияны алып барыў технологиясы

Оқыў сааты – 2 саат	Талабалар саны 70
Сабақ түри	Тема бойынша лекция
Лекция режеси	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ахмед Югнакийдиң өмири хәм әдебий хызмети 2. "Хибатул ҳақойиқ" дәстанының нускалары хәм олардың үйренилиўи 3. Дәстанның қурылысы. 4. "Хибатул ҳақойиқ" ("Ҳақыйқатлар сыйлығы") дәстанында тәлим-тәрбиялық, ағартыўшылық мәселелери. Илим ҳаққында ойлар. 5. Дәстанның көркемлик дәрежеси хәм тили. 6. Түркий халықлар әдебиятында тутқан орны
Оқыў сабағының мақсети: Ахмед Югнакий «Хибатул ҳақойиқ» шығармасы туўралы айтыў	
<p>Педагогикалық ўазыйпалар</p> <p>- "Хибатул ҳақойиқ" дәстанының нускалары хәм олардың үйренилиўи ҳаққында түсиндириў</p> <p>- "Хибатул ҳақойиқ" ("Ҳақыйқатлар сыйлығы") дәстанында тәлим-тәрбиялық, ағартыўшылық мәселелери. Илим ҳаққында ойлар туўралы түсиндириў</p>	<p>Оқыў процессии нәтийжелери</p> <p>Талаба</p> <p>- "Хибатул ҳақойиқ" ("Ҳақыйқатлар сыйлығы") дәстанында тәлим-тәрбиялық, ағартыўшылық мәселелери. Илим ҳаққында ойлар ҳаққында айтып береди</p> <p>- Түркий халықлар әдебиятында тутқан орны ҳаққында айтып береди</p>
Оқытыў услубы хәм техникасы	Визуал-лекция, БББ усылы, түсиндирип бериў
Оқытыў қураллары	Лекция текстлери, проектор, тарқатпа материаллар,
Оқытыў формасы	Фронтал, коллектив ҳүжим
Оқытыў шараяты	Проектор, компьютер менен тәмийнленген аудитория

Лекция сабағының технологиялық картасы

Хызмет басқышлары	Хызмет мазмуны	
	Оқытыушы	Талаба
1-басқыш Курсқа хәм темаға кирисиу (10 мин)	1.1.Тема, оның мақсети, оқыу шынығыуынан күтилетуғын нәтийжелер мәлим етиледі.	Тыңлайды. Жазып алады.
2 –басқыш. Тийкарғы бөлим (60 мин)	2.1. Талабалар итибарын қаратыу хәм билим дәрежелерин анықлау ушын тез сорау-жууап өткериледі "Ғибатул ҳақойиқ" шығармасының жазылыу тарийхын айтып берің? "Ғибатул ҳақойиқ" ти изертлеген алымларды атап көрсетиң?	Тыңлайды. Гезек пенен бир-бирин тәкирарламай атамаларды айтады. Ойлайды жууап береді
	2.2. Оқытыушы визуал материаллардан пайдаланған халда лекцияны оқыуды дауам етеді. Күлдирги сөзлердин, олардың бүгинги күнге қалай жетип келгенлиги ҳаққында айтып береді	Сораулар берип тийкарғы жерлерин жазып алады.
	2.3. - "Ғибатул ҳақойиқ" тууралы пикир билдирген алымларды көрсетиң ? - "Ғибатул ҳақойиқ" ҳаққында қандай пикир билдиресиз? 2.4. Талабаларға теманың тийкарғы түсиниклерине итибар қаратыуды хәм жазып алыуларын ескертеді	Еслеп қалады, жазады. Хәр бир сорауға жууап ериуге харекет етеді Барлық хабарды системаластырады. Конспект қылады.
3- басқыш Жуумақлау бөлими (10 мин)	3.1. Тема бойынша жуумақ қылынады. Тема бойынша алынған билимлерди қай жерде ислетиу мүмкинлиги айтылады.	Сораулар береді.
	3.2. Тема мақсетине ерисиудеги талабалар хызмети анализленеді хәм бахаланады.	Еситеді , анықластырады
	3.3. Тема бойынша өз бетинше үйрениу ушын "Ғибатул ҳақойиқ" ҳаққында кластер дүзиуді ұазыйпа етип береді, бахалайды.	Өзбетинше үйрениуи ушын тапсырмаларды жазып алады.

**□ Ахмед Югнакий «Хибатул ҳақойиқ»
шығармасы**

Реже

1. 1. Ахмед Югнакийдің өмирі хәм әдебий хызметі
2. 2. "Хибатул ҳақойиқ" дәстанының нұсқалары хәм олардың үйрениліўи
3. 3. Дәстанның қурылысы.
4. 4. "Хибатул ҳақойиқ" ("Ҳақыйқатлар сыйлығы") дәстанында тәлим-тәрбиялық, ағартыўшылық мәселелери. Илим ҳаққында ойлар.
5. 5. Дәстанның көркемлик дәрежеси хәм тили.
6. 6. Түркий халықлар әдебиятында тутқан орны

Белгисиз адам тәрәпинен жазылған көрсетпеде шайырдың көзи соқыр болғаны хәм китаптың 14 баптан ибарат екенлиги айтылады.

1906-жылы түрк алымы Нажиб Асим Стамбулдағы София мешитиниң китапханасында монғол тилиндеги рисоалар топламына киритилген бир қол жазбаны тапқанлығы мәлим.

Ахмед Югнакий дуньяпараз хәм ашкөз адамларды қатты ашкаралайды. дуньяда сондай бир аш көз адамлар көбейип кеткен. Олар арба-арба алтынлар арттырып, жыйнап байысада, киймлерин жамап кийип жүреді. Бул тайпадағы адамлар өзін де хәм этирапындағы адамларды да аштан өлтиреді. Соның ушын да ол: бул дуньяда жақсы жасамақшы болсаң, өзгелерди алдама. Өз мийнетің менен ғана жаса, - деп уқтырмақшы болады.

БББ таблицасы

Билемен	Билиўди қәлеймен	Билип алдым

Түркий халықлардың көпшилиги дерлик Ахмед Югнакийди өзлериниң талантлы шайыры хәм данышпан устазы сыпатында тән алады. Оннан сақланып қалған жалғыз әдебий мийрас "Ұибатул-хақойиқ" пүткил түркий тиллес халықлардың көркем сөз өнери хәм әдебий тилиниң жүдә бақалы естелиги сыпатында дунья әдебияты тарийхына белгили.

Ахмед Югнакийдиң өмири хәм хызмети хаққында бизиң дәуиримизге шекем мағлыўматлар күтә аз сақланып жеткенлиги мәлим. "Ұибатул-хақойиқ" тың айырым қатарлары хәм оның нұсқаларына оны үйрениўши алымлар тәрәпинен жазылған көзқараслар шайырдың өмири хәм дәретиўшилиги хаққында бираз мағлыўматлар береді. Айтып өткенимиздей автор қатарларында базы бир керекли дереклерди ушырастырамыз:

Атачы аты Мәхәмеди Иукакий,
Эдий Ахмед оглы, йок ҳеч шаки.

Яғный: Шайырдың әкесиниң аты Мухаммед Югнакий, ал өзиниң аты Ахмед екенлиги туўралы мағлыўматқа ийе боламыз.

Эдибнинг йери, Иугинен эрур,
Сәфалиқ этәб йер, конгуллар йарур,

Яки Шайырдың туўылған жериниң аты Югнак, зейниңди ашатуғын бир әжайып жер - деп жазыўына қарағанда, өзін Ахмед Югнакий деп атағанын еске алғанымызда бул шайырдың шынында да Югнак қаласында туўылғанына және бир мәрте исеним пайда болады. Белгисиз адам тәрәпинен жазылған көрсетпедә шайырдың көзи соқыр болғаны хәм китаптың 14 баптан ибарат екенлиги айтылады.

Туға курмас эрди адибнинг күзи,
Тузатти бу ўн тўрт боб ичра сўзи.

Ахмед Югнакий хаққындағы мағлыўматлар усылардан ибарат. Бираз шайырдың "Ұибатул-хақойиқ" дәстаны бул мағлыўматларды бир қанша толықтырыўға, автордың жасаған дәуирин шамалап көрсетиўге имкан береді.

190у-жылы түрк алымы Нажиб Асим Стамбулдағы София мешитиниң китапханасында монғол тилиндеги рисолалар топламына киритилген бир қол жазбаны тапқанлығы мәлим. Қол жазба түркий тилде болып, ол монғол тилинде жазылған хатлар топламына алжас киритилген. Табылған қол жазба еле илим дуньясына мәлим болмаған Ахмед Югнакийдиң "Ұибатул-хақойиқ" дәстаны еди. Қол жазба ҳижрий 884- жылдың 7 зулқаъда айында (1480-жылдың 30-январында) Стамбулда Абдиразак Бахший тәрәпинен көширилген болып, кәтиб XV әсирде уйғыр жазыўы көпшиликке таныс болғаны ушын, уйғыр жазыўы менен көширилген текстке қатарлардан кейин арабша транскрипцияда хәм парсы-тәжик тилинде айырым түсиниклер де береді. Буннан

кейинде бир неше қол жазбалардың табылғанлығы мәлим. Солардың ишинде ең ескиси Самарқанд нускасы болып, бул нуска 1444-жылы Самарқандлы каллиграф Зейнул-Абиддин Жураний деген киси тәрәпинен ески уйғырхәриби менен көширилген.

Нажиб Асим 1334-(191у) жылы "Ҳибатул-хақойиқ" ты 1480-жылғы нускасы тийкарында асманлы түрк тилине аудармасы менен баспадан шығарады, оған сөз басы жазады, айырым түсиндириулер береді, киши гармматикалық очерк хәм сөзлик дүзді. Түрк алымы Рашид Арат Рахмат 1951-жылы, "Ҳибатул-хақойиқ" тиң жаңа салыстырмасы баспасын бирлестирди. 1971-жылы айырым китапша сыпатында Қ.Махмудов тәрәпинен таярланған текст тийкарында басылды.

Дәстанның биринши бабы (1-10-бәйтлер) қудайға, екінши бабы (11-19- бәйтлер) пайғамбар хәм төрт халифаға бағышланған. Үшинши бап (20-33- бәйтлер) Дод-сипах-соларға бағышланған. Дод-сипахсолар заманның уллы әмелдарларынан бири болған, себеби дәстан авторы оны бир неше орында "шақым" деп атайды. Төртинши бап (34-39 бәйтлер) китаптың жазылыу себеби хаққында болып, шайыр оны Дод сипахсоларға бир естелик сыпатында инам еткенін көрсетеди.

Дәстанның дәслепки төрт бабы оның (төрт баб) кирисиу бөлими болып, тийкаргы бөлим бесинши баптан басаланады.

Бесинши бап (40-62 -бәйтлер) билим мақтауы хәм жәхилликтің зәлелине, у-бап (у8-8у бәйтлер) тил әдеби, 7-бап (87-110-бәйтлер) дуньяның пәнийлигине, 8-бап сақыйлық хәм бақыллыққа, тоғызыншы хәм оныншы баплар (176-226-бәйтлер) турмыс мәселелерине бағышланған болып, 11-бап (227-235-бәйтлер) китаптың эпилогы.

Ахмед Югнакий илим-марифатты "Ҳибатул-хақойиқ" тың орайлық мәселелеринен бири етип қойды, дәстанның тийкаргы бөлими усы мәселе менен басланады. Шайыр алым менен жәхилди бир-бирине қарама-қарсы қояды, алым илим менен бахыт-саодат жолын тапса, жәхил наданлығы себебли бахытсызлықларға гирипдар болады, илим хәм алымды қадирлеу, илим үйрениуге тырысыу лазым дейди

Сөз етпекши еди және билимди,
Жолдас болғай саған бәрхә билимди,
Билимди адам тура күниңе жарап,
Билимсиз адамлар, мийуесиз дарақ
Бири өтпес пышақ, биреуи алмас,
Билимсизлер билимдиге тең болмас.
Хәмме уақыт билим керек жигитке,
Билимсизлер усар майсыз жиликке.
Илимсизлер болар майсыз сүйектей,
Иши боп-бос, бирақ елге керектей .

Ахмед Югнакийдің бул пикирлери, прогресив дидактикалық көз-қараслары бүгинги күнде үлкен әхмийетке ийе. "Ҳибатул-хақойиқ" дидактикалық дәстан болып, әдеп икрамлық мәселелери ондағы көпшилик баплардың тематикалық тийкарын қурайды. Шайыр тил, сөйлеу әдеби, сақыйлық, бақыллық, кемтарлық, арзыу-арман-лар хаққында пикирлерин ортаға таслайды. Мысалы, "жалған сөйлеу хәм өтирикшиликтің зыяны" хаққында:

Жалған сөзде мәни болмас жалтырар,
Өтирикши адам қорқып қалтырар,
Хәмме уақыт жолын табар туурылық,
Жалған сөзге сен қаларсаң қууырлып.
Жалған сөз- кеселлик, тууры сөз шыпа,
Өтирикши хешкимге етпеген опа.

Шайыр көрсетиуинше артықша дунья бахытсызлық алып келиуи мүмкин:

Бул дуниа нәкитин йәгу козгулик,
Ол артуқ тиләнә вабод йитгулик.

(Бул дуньяның байлығынан тек ишип жеп, кийиуге ғана жыйна. Басқасы ауырлық етеди.)

Ахмед Югнакий дуньяпараз хәм ашкөз адамларды қатты ашкаралайды. дуньяда сондай бир аш көз адамлар көбейип кеткен. Олар арба-арба алтынлар арттырып, жыйнап байысада, киймлерин жамап кийип жүреді. Бул тайпадағы адамлар өзін де хәм этирапындағы адамларды да аштан өлтiredi. Соның ушын да ол: бул дуньяда жақсы жасамақшы болсаң, өзгелерди алдама. Өз мийнетің менен ғана жаса, - деп уқтырмақшы болады.

Шайыр дәстанның төртинши бөлиминде сақыйлық хәм бақыллық хаққында айтып, сақыйлықты бақыллық хәм зықналыққа қарама-қарсы қояды, бул мәселелерге байланыслы пикирлерин басқа бапларға да сиңдирди, көркем тил қуралларынан, теңеулерден хәм халық мақалларынан пайдаланады.

Ахмед Югнакий ислам динин идеаластырады, дәстанның дәслепки қатарларын қудайға, Мухаммед пайғамбар хәм төрт халифаға атап, қуран хаятларын келтиреді.

Ол жәбир шегіушилерди залымларға қарсы көтериуге, оларға садық хәм опадар болыуға шақырады:

Жифо қилдачингға енут қил вафо,

Оримас неча юса кон бирла кон.

(Ким жэбир кылса, сен оған опа кыл, қан менен қанды жуўып болмайды.)

Ахмед Югнакийдің пикирине "пәний дунья" зәхәрли жыланға уқсайды, ол рәхәт көриў ушын емес, бәлки азап шегіў ушын жаратылған, оның аўырманлықларына көниў, шыдам беріў керек, бахыт-рәхәт болса түс, қыял яки қустың бир демде ушып кетиўи:

Езинги булут-так е туш-так хаш,
Дарангсиз кечар бахт е куш так учар,
... Ниқоб кўтур очун, бирар юз очар,
Езар қўл кучар-так, яна тарк точар.

(Бахыт қыял менен жазғы булт я түстей тез өтип кетеди, яки қустай ушады. Дунья нықабын көтерип, бир аз ўақыт жүзин ашып көрсетеди, қолларын жазып баўырына алмақшы болады да, тезден қашады.)

"Ҳибатул-хақойиқ" авторы бир ўақияны баянлаў ўазыйпасын емес, бәлки илим, әдеп-иқрамлық хәм басқа мәселелер ҳаққында пикир жүритип, үгит-нәсият беріў ўазыйпасын өз алдына қояды. Соған қарай, "Ҳийбатул-хақойиқ" дидактикалық дэстан болып, бул оның көркемлик қәсийетлерин хәм услубын белгилейди. Дэстанда сюжет болмаса да, оның баплары мазмуны хәм мәниси менен өз-ара байланысып, бир пүтин композицион қурылысын пайда етеди. Автор дэстанның бапларында хәр қыйлы объект, түсиниклерди беріў хәм оларды бир-бирине қарама-қарсы қойыў тийкарында олардан хәр бириниң өзине тән унамлы хәм унамсыз тәрәпин ашады. Бул усыл авторға дэстанда қойылған мәселелерди мәлим конфликт фонында жаратыў хәм жуўмақлаў, пикирлерден келип шығатуғын үгит-нәсияттың тәсирин күшейтиў хәм шығарманың көркемлик қунын асырыў имканиятын береді.

"Ҳибатул-хақойиқ" та көбирек ушырайтуғын көркем тил қуралларынан бири- теңеў. Ахмед Югнакий базы традициялық уқсатыўларды тәкирарлап қолланса да, лекин ол жаңа хәм оригинал уқсатыўлар дөрете алған. Дэстанның кирисиўинде автор Дод-сипахсоларды теңизге хәм өзин жаўын тамшысына уқсатады. Билимли киси қымбат баха алтынға, жәхил адам арзымас, қәлбеки ақшаға, билимли хәял ер адамға, билимсиз ер хәялға, билимли жиликли сүйекке, билимсиз жиликсиз сүйекке, дунья кәрўан сарайға, туўры сөз палға, жалған сөз аўызды ашытыўшы пыязға уқсатылады.

Сондай-ақ автор дэстанда метофора, аллитерация, қайталаўларды ислетеди.

"Ҳибатул-хақойиқ" та "Қутадғу билиг" сыяқлы, аруздың мутақориб бахринде (фаулун, фаулун, фаулун, фаул) жаратылған. Бул бәхрдің хижо дүзилиси қағыйдасына сүйенген болса да, бирақ өлшемниң раўанлығын тәмийнлеў мақсетинде базы хижолардың созымлығы хәм қысқалығы қағыйдасынан шеткерилеп, хижоның формасына ғана емес, оқылыўы хәм айтылыўына да көбирек итибар береді.

"Ҳибатул-хақойиқ" тиң кирисиў баплары ғәззел жолында уйқасқан болып, баплар халық қосықларына тән "ааба" төртлик тәрәзинде уйқасқан. Бирақ айырым орынларда төртлик уйқасы бузылады.

"Ҳибатул-хақойиқ" әйемги түркий әдебий тилиниң қымбатлы естелиги. Онда қәдим (кийим), келинки (кийинги), адоқ (аяқ), қўд (қуй- қуймақ) киби сөзлердеги "д" архаик элементи, адиз (бәлент), оғун-ажун (дунья), акит (кәрўан), чиғай (қашшақ, гедей) сыяқлы архаизмлер ушырасады, оның тили кейинги әдебий естеликлер тилине жақынырақ. Халық мақаллары да дэстанның тилин, мазмунын бир қанша байытады. ол халық мақалларын дәл яки олардың мазмунын сақлаған халлар формасын қосық қатарларына муўапықластырып береді. Ахмед Югнакий өзинен кейинги әўладқа әдеп-иқрамлылық ҳаққында жазылған "Ҳибатул хақойиқ" дидактикалық шығармасын мийрас етип қалдырған. Арадан көп әсир ўақыт өтсе де бул дэстан өз қунлылығын жоғалтқан жоқ.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Ахмет Югнакий. Қадимий ҳикметлер. Тошкент: 1987 .
2. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиети тарихи. 1-китоб, Тошкент, 1979 .
3. Махмудов Қ. Аҳмад Югнакийнинг "Ҳибатул хақойиқ" асари ҳақида, - Ташкент, 1972 .
4. Мамбетов К. Ерте дәўирдеги қарақалпақ әдебияты. -Нөкис. "Билим", 1992, 102-107-бетлер

(Лекция– 2 саат)

Лекцияны алып барыу технологиясы

Оқыу сааты – 2 саат	Талабалар саны 70
Сабақ түри	Тема бойынша лекция
Лекция режеси	<ol style="list-style-type: none"> 1. "Кодекс куманикус" – қыпшақлар сөзлиги 2. "Кодекс куманикус"тиң түп нұсқасы хәм ол бойынша изертлеу жумыслар жүргизген илимпазлар 3. Жазба естеликтиң латын тилине аударылыуы 4. "Кодекс куманикус"те нақыл-мақал, жумбақлардың қолланылыуы хәм өзгешелиги
Оқыу сабағының максети: Кодекс куманикус шығармасы туўралы айтыу	
<p>Педагогикалық ўазыйпалар</p> <ul style="list-style-type: none"> - Кодекс куманикус шығармасының үйренилиуи хәккында түсиндириу - "Кодекс куманикус"тиң түп нұсқасы хәм ол бойынша изертлеу жумыслар жүргизген илимпазлар хәккында түсиндириу 	<p>Оқыу процессии нәтийжелери</p> <p>Талаба</p> <ul style="list-style-type: none"> - Кодекс куманикус шығармасының хәккында айтып береди - "Кодекс куманикус"те нақыл-мақал, жумбақлардың қолланылыуы хәм өзгешелиги хәккында айтып береди
Оқытыу услуубы хәм техникасы	Визуал-лекция, БББ усылы, түсиндирип бериу
Оқытыу кураллары	Лекция текстлери, проектор, тарқатпа материаллар,
Оқытыу формасы	Фронтал, коллектив хужим
Оқытыу шараяты	Проектор, компьютер менен тәмийнленген аудитория

Лекция сабағының технологиялық картасы

Хызмет басқышлары	Хызмет мазмұны	
	Оқытыушы	Талаба
1-басқыш Курсқа хәм темаға кирисиу (10 мин)	1.1. Тема, оның мақсети, оқыу шынығыуынан күтилетуғын нәтийжелер мәлим етиледі.	Тыңлайды. Жазып алады.
2 –басқыш. Тийкарғы бөлим (60 мин)	2.1. Талабалар итибарын қаратыу хәм билим дәрежелерин анықлау ушын тез сорау-жууап өткериледі Кодекс куманикус шығармасының жазылыу тарийхын айтып берің? Кодекс куманикусти изертлеген алымларды атап көрсетиң?	Тыңлайды. Гезек пенен бир-бирин тәкирарламай атамаларды айтады. Ойлайды жууап береді
	2.2. Оқытыушы визуал материаллардан пайдаланған халда лекцияны оқыуды дауам етеді. Күлдирги сөзлердин, олардың бүгинги күнге қалай жетип келгенлиги хаққында айтып береді	Сораулар берип тийкарғы жерлерин жазып алады.
	2.3. - Кодекс куманикус тууралы пикир билдирген алымларды көрсетиң ? - Кодекс куманикус хаққында қандай пикир билдиресиз? 2.4. Талабаларға теманың тийкарғы түсиниклерине итибар қаратыуды хәм жазып алыуларын ескертеді	Еслеп қалады, жазады. Хәр бир сорауға жууап ериуге харекет етеді Барлық хабарды системаластырады. Конспект қылады.
3- басқыш Жуумақлау бөлими (10 мин)	3.1. Тема бойынша жуумақ қылынады. Тема бойынша алынған билимлерди қай жерде ислетиу мүмкинлиги айтылады.	Сораулар береді.
	3.2. Тема мақсетине ерисиудеги талабалар хызмети анализленеді хәм бахаланады.	Еситеді , анықластырады
	3.3. Тема бойынша өз бетинше үйрениу ушын «Кодекс куманикус» хаққында кластер дүзиуди ұазыйпа етип береді, бахалайды.	Өзбетинше үйрениуи ушын тапсырмаларды жазып алады.

Кодекс куманикус

Реже

1. "Кодекс куманикус" – қыпшақтар сөзлігі
2. "Кодекс куманикус"тің түп нұсқасы хәм ол бойынша изертлеу жұмыстар жүргізген илимпазлар
3. Жазба естеликтің латын тилине аударылыуы
4. "Кодекс куманикус"те нақыл-мақал, жумбақтардың қолланылыуы хәм өзгешелигі

2-қосымша

Бул кітаптың түп нұсқасы XIII әсирде Гота шрифти менен көширилген болып, Венецияның Марк әулийе кітапханасында сақланбақта. Оны бул кітапханаға XIV әсирде жасаған, аты пүткіл дүньяға белгили Италияның талантлы шайыры Ф.Петрарка 1372-жылы сыйлыққа берген. Егерде Петрарканың көп ғана шығыс елдерінде елши болып ислегенин есапқа алсақ, оған бул кітапты сол елдердегі данышпан досларының бири сыйлыққа берген. Петрарканың өзи XIV әсирде жасаған болса да, кітаптың көширилген дәуири XIII әсир деп уқтырылады.

Таяныш сөзлер.

"Кодекс куманикус"тің түп нұсқасы, аударылыуы, жазба естелик қайсы тиллердің негизи саналады, жазба естеликтегі нақыл-мақаллар, жумбақтар.

XIII әсирде Орта Азия хәм Қазақстан халықтары өз алдына отау тигип бөлине қоймаған еди. Шығыста қарлұқтар, орта бөлекте оғузлар, арқада қыпшақтардың үстемлігі басым болып, булардың бәри де бир-бири менен араласып, улыума "түрки" деген тилди пайда етти. Олардың қәуімлик бирлігі тийкарында жасап атырған жер шәриятына қарай диалектик белгилери де бир-биринен парық қылатуғын еди.

VI әсирден баслап Орта Азия хәм Қазақстанда үстемлик еткен араб тили, XI әсирге келип парсы тилинің үстемлігі менен аумаса баслады. Буған ең баслы себеп болған хәдийсе, Орта Азияға иран қәуімлериниң келип қонысласа баслауы, оның үстине шығыс ояныу дәуиринің баслаушылары Рудакий, Омар Хайям, Фирдаусий, Саадий хәм Хафыз сыяқлы данышпан шайырлардың пайда болуы, басқа тилдегі әдебиятларды ысырыңқырап, парсы тилиндегі әдебияттың үстемлігін алып келди. Буннан тысқары, Орта Азияны мәканлаған халықтың парсы бөлегі өзлериниң этникалық бирлігін беккемлеп, өзлерин тәжиклер деп атай баслады. Ал түрки халықтарының арасынан шыққан данышпанлардың өзлери де өз тили менен қоса араб хәм парсы тиллерин үйрениуге мәжбүр болған. Соның ушын да бул дәуирдің данышпанларының хәтте

тилине қарап та қайсы халықтардың үәкили екенлигин де ажыратыу қыйын. Мәселен, Абу Райхан Беруний, Абу Наср Фарабий өзлери түрки халықтарының арасынан шыққан болса да барлық мийнетлерин араб тилинде жазған. Парсы-тәжик халқының үәкили Абу Алий Ибн Сино хаққында да тап усындай пикирди айтыу мүмкин.

Бирақ солай болса да түрки тили дыққаттан шетте қалған жоқ. бул тилде шығарма жазған айырым алым хәм шайырлар пайда бола баслады. Олардан Атайи хәм Саккакий дәрәтпесин көрсетиу мүмкин. Бирақ бул шайырларда түрки тилиндеги әдебиятты Әлийшер Науайы дәрәтпеси сыяқлы бийик шыңға көтере алған емес.

Ал енди XIII әсир үәкыяларына қайтадан оралатуғын болсақ, бул дәуир Орта Азия тарийхындағы ең мүсийбетли дәуирлерди Шыңғыс хан Орта Азияны пүткіллей ойран еткен еди.

Бул дәуирде түрки тиллес халықтардың уйтқысы деп есапланған үш орай, бириншиси Түркстан үлкесиниң орайлық қалалары болған Отырар хәм Сығнақ, екіншиси Хорезм пайтахты-Үргениш, Самарқанд хәм Бухара, үшіншиси Едил, Жайық үлкесиниң пайтахты- Сарай. Шыңғысхан бул үлкелердиң бәринде өз қастын тигип 1220-жылдан баслап жаулап алды. Солай етип бул үлкелердиң бәрин өзиниң үш баласына бөлип берди. Түркстан хәм Хорезмнен баслап Орал тауларына шекемги аралық үлкен улы Жошыға, Мавреннахр хәм Хорасанның бир бөлеги Шағатайға, Жети суудан тап Монғолстанға шекемги аралық Угедейге тийисли болды.

Қалай да бул сорапның ең үлкени Жошы улысы болып, бул үлке 1227-жылы Жошы өлиминен кейин, оның баласы Батыу тусында әдеуир улғайды. Батыу Алтай тауларынан баслап, Дунай дәрьясынан шекемги жерлерди басып алып, өз территориясын әдеуир кеңейтип Алтын Орда деп атады.

Алтын Орда мәмлекети Батый, Берке, Мөңке-Темир, Туда-Менке, Төле-Буқа хәм өзбек ханлар тусында әдеуир кеңейди. Бирақ соңын ала феодаллар арасында қарама-қарсылық күшейип, Алтын Орда мәмлекети қулады.

Әлбетте, монғол басқыншылығы әдебият пенен мәденияттың рауажланыуына кери тәсирин тийгизди. Бирақ бул дәуирдеги әдебияттың рауажланыуы бирден тоқтап қалған жоқ. Моңғоллар аз санда болғаны ушын да бул жердеги әдебият өзиниң бағытын түрки тилинде дауам ете берди. Қәтте Алтын Орда ханлығының ис қағазлары жарлықтарының өзи де түрки тилинде дауам етти.

Ол дәуирде Алтын Орданың пайтахты Сарай қаласы болып, ол Шығыстың көп ғана халықтары Үргениш, Самарқанд, Сығнақ, Бухара хәм Қытай, Қинд, Араб еллери менен бекем байланыс дүзген. Сол дәуирдиң атақлы араб алымларының бир Әмийин Әл-Холи XIII-XIV әсирдеги Алтын Орданың пайтахты сарай қаласы илим хәм мәдениятының үлкен орталығы болғанлығы хаққында терең пикир билдиреди. Бул қаланың өзінде сол үәқытлары Қутуб ад-Дин ар-Разий, Садад-Дин ат-Тафазаний, Жәлел ад-Дин, Хафиз ад-Дин ал Баззавий, Ахмад ал-Ходжандарий киби талантлы тилши, әдебиятшы хәм философ алымлар жасаған.

Ал бул дәуирдиң шайырлары арасында Сайфы Сарайи, Хорезмий, Кугуб, Дүрбек, Лутфий, Атаний, Рабғузий хәм басқалары өз заманының ең көрнекли сөз ийелериниң бир болып жетисти. Олар бизлерге мийрас етип қалдырған Хорезмийдиң "Муҳаббатнамасы", Сайфы Сарайи тәрәпинен түрки тилинде аударылған "Гүлистан", Дүрбектиң "Юсип-Злийха"сы, Рабғузийдиң "Қысса-сүл әнбиясы" айрықша әҳмийетке ийе.

Булардан тысқары филолог алымлар тәрәпинен дәрәтилген айырым илимий китаплар да бар.

ҚЫПШАҚЛАР СӨЗЛИГИ "КОДЕКС КУМАНИКУС"

Орта Азия халықлары арасында оғуз-қыпшақ тили әдебий тилдиң пайда болыуына тийкар салғаны сыяқлы, бул үлкениң халықтарының пайда болыуында қыпшақтардың қәуимлик бирлиги хәм қыпшақ тили тәсириниң үлкен болғанын да умытпауымыз керек. Себеби, XIII әсирдиң өзінде-ақ түрки тилиниң ең баслы бөлеги болып ол қарақалпақ хәм қазақ тилиниң қәлиплесиуине тийкарғы өзек болып. Соның менен бирликте өзбек тилиниң де ең баслы диалектлериниң бири еди. Былайынша қарағанда сол үәқыттағы әдебий тилдиң өзи де оғуз-қыпшақ хәм қарлуқ-қыпшақ тиллери тийкарында пайда болды.

Демек бул дәуир ушын қыпшақ тили хәм естеликлери айрықша әҳмийетке ийе. Өйткени қарақалпақ, қазақ, хәм өзбеклердиң көпшилик бөлеги қыпшақ бирлеспесинде болған. Соның ушын да Қыпшақ дәуириниң естеликлери де бул конференцияға қатнасқан халықтардың ортақ мүлки болып қалады.

Сол жағынан қарағанда XIII әсирден қалған мийрас қыпшақлар сөзлиги "Кодекс Куманикус" үлкен әҳмийетке ийе.

Бул китаптың түп нұсқасы XIII әсирде Гота шрифти менен көширилген болып, Венецияның Марк әулийе китапханасында сақланбақта. Оны бул китапханаға XIV әсирде жасаған, аты пүткіл дүньяға белгили Италияның талантлы шайыры Ф.Петрарка 13у2-жылы сыйлыққа берген. Егерде Петрарканың көп ғана шығыс еллеринде елши болып ислегенин есапка алсақ, оған бул китапты сол еллердеги данышпан досларының бири сыйлыққа берген. Петрарканың өзи XIV әсирде жасаған болса да, китаптың көширилген дәуири XIII әсир деп уқтырылады.

"Кодекс Куманикус" соннан төрт әсир кейин ғана батыс алымларының қәлемине илинди. XVIII әсирде бул хакқында Лейбниц, Датыл Корнидес, Генрих Клапорт хәм тағы басқалар бул қолжазба хакқында илимий изертлеу жұмыстарын алып барды.

Венгер алымы Геца Кун 1880-жылы "Кодекс Куманикус"ты латын тилине аударып, Будапешт қаласында баспадан шығарды. Буннан кейин бул мәселе менен көрнекли рус тюркологи В.Радлов шуғылланды.

Батыс алымларынан Карл Гренбек қолжазбаның түп нұсқасын Копенгагенде бастырып шығарды. 1942-жылы ол тап усы китап тийкарында қыпшақша-немисше сөзлик дүшди. Румын алымы Владимир Дримба тийкағы нұсқаға таяна отырып, 1937-жылы "Куман тилиниң синтаксиси" деп аталған китабын жазды.

Буннан кейин бул мәселе менен қазақ, өзбек хәм қарақалпақ алымлары кеңнен шуғылланып киятыр. "Кодекс куманикус"ты изертлеушилердиң хәммеси де бул мийнет негизинен қыпшақ тили тийкарында пайда болған хәзирги қарақалпақ, қазақ, қырғыз, өзбе, татар, башкурт, ноғай, қарашай, қумық, қарайым тиллериниң негизи сыпатында қарайды.

Бул китапта сол XII-XIII әсирде жасаған ата-бабаларымыздың айтқан толғаулары, нақыл-мақаллары, аңыз хәм жумбақлары берилген. Жумбақлардың хәтте хәзирги қарақалпақ тилинде қолланылатуғын жумбақлардан парқы жоқ. Мысалы:

Сенде менде жоқ,
Сенгер тауда жоқ,
Отта, таста жоқ,
Қыпшақта жоқ.
(Қустың сүти)

Ишер, жер,
Инине кирер.
(Пышық)

Бул жерде тек еске алатуғын мәселе, жумбақлардың түп нұсқасында "сенде, менде жоқ" деген сөздиң изинде "жоқ" сөзи "йоқ" деп берилген. Ал, екинши жумбақтағы "жер" сөзи орнына "йер" – деп берилген.

Ал буннан кейинги жумбақлада да тап өзимиз балалық уақытлардан брли айтып үйренген қатарлар ушырайды. Мысалы:

Тап тап тамызық, Таматуғын тамызық, Көлеңкеси гүмистен, Күйетуғын тамызық. (Гүбелек)	Жазда жабыұлы тоқпақ жатыр. (Кирпитикен)
Узын ағаш басында, Уллы битис битирдим. (Кесеу)	Жазда жабыұлы қайыс жаты. (Жылан)
Ақ үй, аұзы-мурны жоқ үй. (Мәйек)	Ерте турдым, Атып урдым. (Есик)
	Беллеуде бес ат, Бесеуи де қасқа ат. Бес бармақ

Мине бул мысаллар XIII әсирдеги китаптан алыныуынан қарамастан, хәзирги оқыұшылар ушын да хеш қандай түсинисиз жери жоқ. Сөзлериниң көпшилиги хәтте хәзирги орфографиямызға сәйкес келеди. Соның ушын да бундағы сөзлердиң хеш биреуинде жатсынып қарай алмаймыз. Яки болмаса В.В.Радлов тәрәпинен дүзилген сөзликлерди алып қарайық. Ондағы "А" хәрибинен басланатуғын сөзлердиң өзи де бүгинги сөзлизимизден хеш қандай парқы жоқ. Мысалы: азамат, аяз, айран. Ақша, ақымақ, ақсақ, айна, ат, аян, атау, ашыу, айыл, айым хәм тағы басқа сөзлер.

Бунның менен "Кодекс куманикус"тың тап бүгинги сөзимизден хеш қандай парқы жоқ деп қарауға болмайды. Сөзликте көрсетилгениндей-ақ: Дүйсемби-тушанбе, сийсемби-сешанбе, сәршемби-чааршамбе, мийшемби-пайшанбе, жума-айна, шемби-сабат күни, екшемби-йекшамбе болып жазылған.

"Ақшам" сөзи ақшам болып жазылғаны менен кеш сөзи "кепе", "таң атқанда" деген сөз "таң сарғайғанда", "бүрси күни" деген "бириси күн" –деп жазылған.

Қалай болғанда да "Кодекус куманикус"тың тили қарақалпақ тилине жүдә жақын. Ал, сөзликтиң аты мәселесине келсек, китаптың аты латын тили тийкарында берилип, "Кодекус" – сөзлик деген мағананы аңлатып, "куманикус" (куманлар) "қыпшақлар" –деген пикирди аңлатады. Соның ушын да бул китаптың аты "Қыпшақ тилиниң сөзлиги" деген шешимге келемиз.

XIII әсирде әдебиат пенен бирге тил илими де кең рауажланған еди. Бул китап негизинен тил илимине бағышланғаны менен онда әдебий естелик оғада көп. Сонлықтанда ол тил хәм әдебиат илими ушын теңдей хызмет атқарады.

(Лекция– 2 саат)

Лекцияны алып барыу технологиясы

Оқыу сааты – 2 саат	Талабалар саны 70
Сабақ түри	Тема бойынша лекция
Лекция режеси	<ol style="list-style-type: none"> 1. "Мухаббатнама" шығармасының дөретилиуи, нускалары 2. Дәстанның дәслепки изертлеушилери 3. Дәстанның араб-парсы тиллеринде жазылған бәйитлери 4. Дәстанның тийкарғы идеялық бағдары 5. Дәстанның сюжети, лирикалық қахарманы хаққында
Оқыу сабағының мақсети: Хорезмийдің «Мухаббатнама» шығармасы тууралы айтыу	
Педагогикалық ұазыйпалар - Хорезмийдің «Мухаббатнама» шығармасының үйренилиуи хаққында түсиндириу - "Мухаббатнама" шығармасының дөретилиуи, нускалары хаққында түсиндириу	Оқыу процессии нәтийжелери Талаба - Хорезмийдің «Мухаббатнама» шығармасы хаққында айтып береди - Дәстанның сюжети, лирикалық қахарман хаққында айтып береди
Оқытыу услубы хәм техникасы	Визуал-лекция, түсиндирип бериу
Оқытыу кураллары	Лекция текстлери, проектор, таркатпа материаллар,
Оқытыу формасы	Фронтал, коллектив хұжим
Оқытыу шараяты	Проектор, компьютер менен тәмийнленген аудитория

Лекция сабағының технологиялық картасы

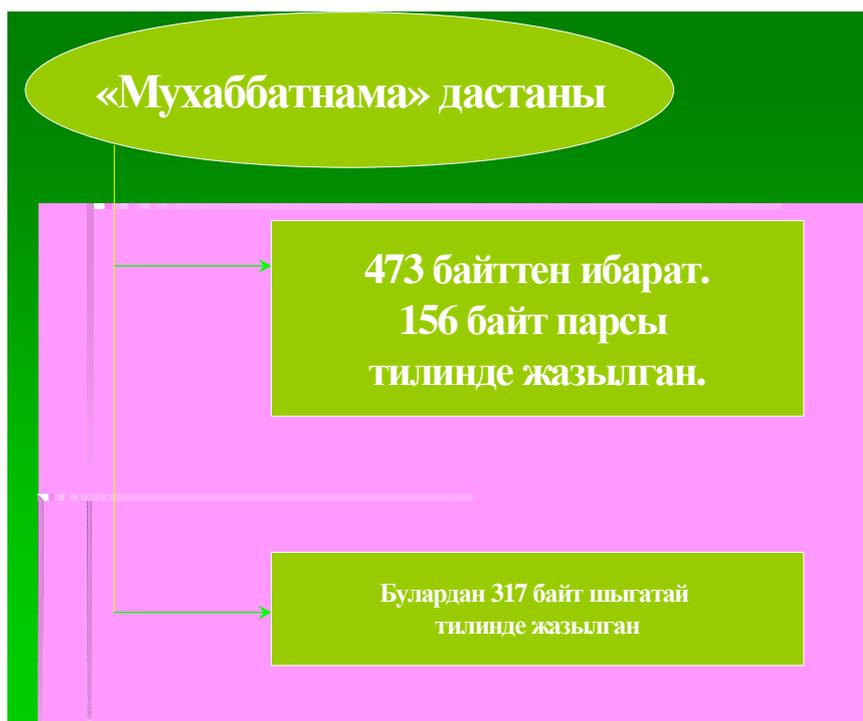
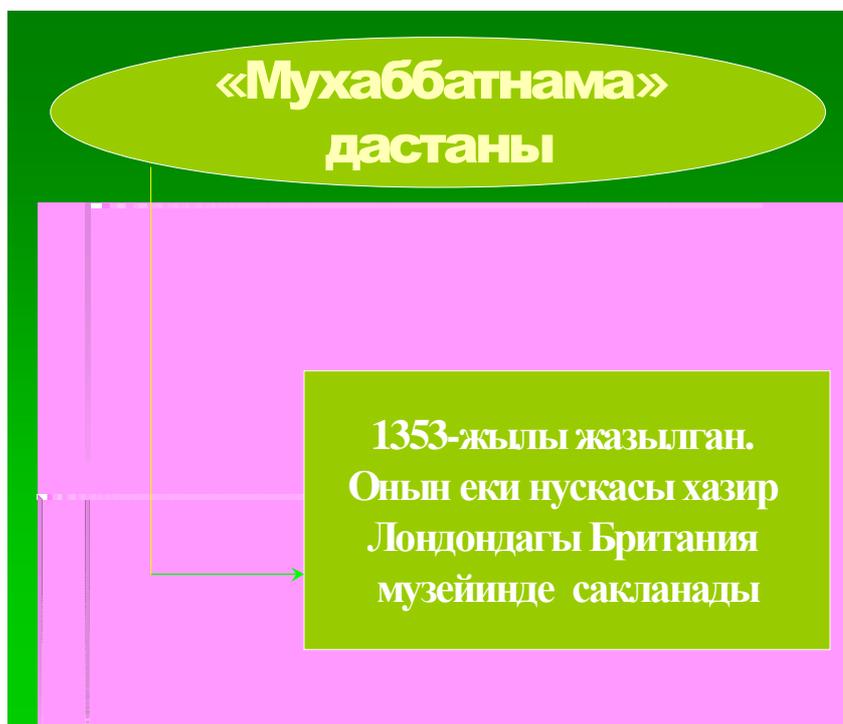
Хызмет басқышлары	Хызмет мазмұны	
	Оқытыушы	Талаба
1-басқыш Курсқа хәм темаға кирисиу (10 мин)	1.1.Тема, оның мақсети, оқыу шынығыуынан күтилетуғын нәтийжелер мәлим етиледі.	Тыңлайды. Жазып алады.
2 –басқыш. Тийкарғы бөлим (60 мин)	2.1. Талабалар итибарын қаратыу хәм билим дәрежелерин анықлау ушын тез сорау-жууап өткериледі "Мухаббатнама" шығармасының дөретилюи, тарийхын айтып берің? "Мухаббатнама" шығармасын изертлеген алымларды атап көрсетің?	Тыңлайды. Гезек пенен бир-бирин тәкирарламай атамаларды айтады. Ойлайды жууап береді
	2.2. Оқытыушы визуал материаллардан пайдаланған халда лекцияны оқыуды дауам етеді. Күлдирги сөзлердің, олардың бүгинги күнге қалай жетип келгенлиги хаққында айтып береді	Сораулар берип тийкарғы жерлерин жазып алады.
	2.3. - "Мухаббатнама" шығармасы тууралы пикир билдирген алымларды көрсетің ? - "Мухаббатнама" шығармасы хаққында қандай пикир билдиресіз? 2.4. Талабаларға теманың тийкарғы түсиниклерине итибар қаратыуды хәм жазып алыуларын ескертеді	Еслеп қалады, жазады. Хәр бир сорауға жууап ериуге харекет етеді Барлық хабарды системаластырады. Конспект қылады.
3- басқыш Жуумақлау бөлими (10 мин)	3.1. Тема бойынша жуумақ қылынады. Тема бойынша алынған билимлерди қай жерде ислетиу мүмкинлиги айтылады.	Сораулар береді.
	3.2. Тема мақсетине ерисиудеги талабалар хызмети анализленеді хәм бахаланады.	Еситеді , анықластырады
	3.3. Тема бойынша өз бетинше үйрениу ушын «Мухаббатнама» шығармасы хаққында кластер дүзиуди ұазыйпа етип береді, бахалайды.	Өзбетинше үйрениуи ушын тапсырмаларды жазып алады.

«Мухаббатнама» ны даслепки изертлеушилер

- А.Н.Самайлович;
- А.М.Шербак ;
- Амир Наджиб ;
- Натон Маллаевлар.

Сонгы уакытлары изертлеген илимпазлар

- С. Қасымов;
- Б.Валихожаев;
- Алма Қыраубаевлар.

Өзбетінше сораулар

1. «Мухаббатнама» дәстаны кимге арналған?
2. Дәстанда лирикалық қахарман қалай берілген?
3. Дәстан қайсы тиллерде жазылған?

Т - схема

«Мухаббатнама» шығармасы менен қарақалпақ шығармаларының ұқсаслық хәм айырмашылық тәреплери

Ұқсаслығы	Айырмашылығы

таяныш сөзлери

"Мухаббатнама" ашықлық дәстан, дәстанның Алтын Орда хукимдарларының бирине арналыуы, гөззаллық, батырлық х.т.б. сәулелениуи

Алтын Орда дәуириниң ең көзге көринген сөз шеберлериниң бири Хорезмий XIV әсирдиң орта гезлеринде жасаған болып, оның бизге "Мухаббатнама" дәстаны мийрас болып қалған. Шайырдың қай жерде тууылғаны бизге мәлим емес. Оның өз атын Хорезмий деп атауына қарағанда Хорезмлик болыуы керек. Бирақ та оның жазған шығармаларына қарағанда өзиниң Сырдарьяның төменги ағымында жасағанлығы мәлим болады. Себеби, ол Алтын Орда ханы Жәнибектиң тусында өмир сүрген болып, өзиниң белгили шығармасы "Мухаббатнаманы" сол Сыр бойындағы Қоңырат улысының әмири Мухаммед Хожабекке бағышлайды. Дәстан 1353-жылы жазылған болып, оның ески нускасы хәзир Лондонда Британия музейинде сақланады. Қолжазба буннан кейин де 1432-жылы уйғыр хәриби менен көширилген. Ал араб хәриби менен жазылған варианты 1509-жылы және қайтадан көширилгенлиги мәлим болды.

"Мухаббатнама"ны дәслепп изертлеушилер А.Н.Самойлович, А.М.Шербак, Әмир Наджиб хәм Н.Маллаевлар болса, соңынан С.Қасымов, Б.Валихожаев хәм Алма Қыраубаевалардың жұмыс алып барғанлығы мәлим.

Дәстан 473 бәйиттен ибарат болып, булардан 156 бәйит парсы тилинде жазылған. Соған қарап отырып, автор араб хәм парсы тиллерин де жетик билген-деген шешимге келемиз. Булардан 317 бәйит шағатай тилинде жазылған болып, түрки тилиниң оғуз-қыпшақ диалектлерине сәйкес келеди.

"Мухаббатнама" шын мәнисинде ашықлық дәстан. Бунда автор хақыйқый ашықлық образға киреди. Ол ўақыяны сырттан бақлаушы емес, бәлки ишине кирип барады. Соның ушын да хәр бир бәйит оқыған адамда үлкен тәсир қалдырады.

Дәстан Алтын Орда хукимдарларының бири Мухаммед Хожабекке арналады. Шығарманың бас бети де тап усы ўақыялардан басланған.

Мысалы:

Түнди жакты етиў пәлектин иси,
Мухаммед Хожабек дәўлеттин қусы,
Бийикке жипектен шатыр қурылды,
Қадақ көтерилип, мәжлис қурылды.
Саз әсбапқа әстен салып нәзерин,
Қосықшы айтпақшы болды ғәззелин.

Сонда орнынан турып Мухаммед Хожабек,
Айтты: шайыр поэмаңды басла-деп,
Тилегим сол, тез жаз, бирақ қысынба,
Таяр болғай усы жылдың қысында.
Дедим: қосық жазыў шайыр ушын тахт,
Сиздей шахқа арнаў мен ушын бахыт.

Буннан көринип турыпты, Мухаммед Хожабек оған бул әжайып дәстанды жазып шығыўды буйырған. Дәстанның темасы хәм сюжети хаққындағы гөззал ойлар шайырдың өзінде пайда болды ма яки Мухаммед Хожабек айттып берген бе, кулласы белгисиз. Бирақ не деген менен Мухаббат хаққында үлкен тәсирлениўшилиқ бар. Бул ойлардың раўажланыўына Мухаммед Хожабектин тәсири болыўыда мүмкин. Хорезмий бул кисини жүдә әдепли, халыққа қайыр сақаўаты көп болған даналар данасы сыпатында сүүретлейди.

Мысалы:

Зехи арслан йрәк Қоңырат урығы,
Кичик йашдин улуғларның улығы,
Сәадат мәдәни иқбол ганжи
Мухаммед Хожабек аләм куванжи.

Аўдармашы:

Қоңыраттың әй айбатлы арысланы,
Мен хеш тән алмадым сизден басқаны.
Сениң қуўанышың кеўлимнің таўы.
Мухаммед Хожабек - өмир арқаўы.

Китапта буннан кейинги сөзлердин хәммеси де мухаббат хаққында барады. Шайыр мухаббат хаққында сондай бир сөзлерди таўып айтады. Буларды оқып отырып Хорезмийди Мухаббаттың қәдир қымбатына жеткен бир адам сыпатында да таныў мүмкин.

Мысалы:

Дүнья ай күнге егер қанаат.
Адамзат мүлкинің тажы мухаббат.
Елеслетер мисли аспанда қуўды,
Толған айдай егер бир тамшы суўды.
Гөззалдың жүзине бир мың жаратты,
Бойын шашы менен тең жаратты.

Хорезмий бир талантлы сүүретши сыяқлы гөззал қыздың келбетин сүүретлей баслайды. Бул сүүретлеў өзине тән болған-баяў белгилер арқалы берилип бизиң көз алдымызда XIV әсирдин ең гөззал қызларының бири пайда болады. Енди хәр қандай адам бул гөззалдың алдында тутқын болып қалды. Бул әпиўайы түрдеги сүүретлеў емес бәлки шайырдың мухаббат хаққындағы жүрек дәртлери менен уласады. "Мухаббатнама" хақыйқый ышқы дәстаны болып, ондағы ашық өз ярына опадар, қыздың гөззаллық сыйқырларынан руўхланады, оған мәңги ашық болып ышқында жанады.

Мухаббат соныңдай бар камал, оны хәр қандай күш бузып өте алмайды ол таў сыяқлы бийик, теңиз сыяқлы қәхәрли. Буны қудиретли патшада, есапсыз әскер де бағындыра алмайды. Оны бағындыратуғын күш тек ғана жүрек.

Хорезмий хақыйқый махаббат хәм гөззаллыққа толы өмир өзи жасап турған дәўир-деп түсиндирмекши болады. Себеби ол ашық болып қалған қыз "о дүнья" периштелеринен де гөззаллырақ. Бул хаққында ол "Мухаббатнама" да жазады:

Шашының бир талына мың хур жетпес,
Жүзиңнің бир қалына мың нур жетпес.
Алла жазмыш етмиш гөззалдың бири,
Маған керек емес, хеш өзге пери.
Сен жоқ жерде жигитлердин жаны жоқ,
Сен жоқ жерде бул дүньяның сәни жоқ.

"Мухаббатнама" негизинен жигит тилинде жазылған болып, оның тийкарында жигиттин қызға жазған II хаты берилген. Бирақта қыздың жигитке жазған жуўап хаты берилмейди. Соның ушында бул дәстан хаял-қызлар гөззаллығының сырларын ашып көрсетиўге қаратылған.

Дәстанның сюжети Шығыс лиро-эпикалық мотивлерине тән болып айта қаларлықтай мазмунлы ұақыялар да жоқ. Көбирек лирикалық қахарманның мухаббат хаққындағы пикирлери баян етиледі. Бул баянлама кем-кемнен жигиттің қызға жазған хатына айлана баслайды. Ал жигит болса шын ықлас пенен қыздың портретін сызып көрсете баслайды. Ырасын айтқанда, бул бир сөз бенен сызылған сұўрет, хақыйқый адамзат гөззаллығының белгиси болып сезиледи. Мәселен, ол қыз портирети хаққында айта келип:

Оймақ аўзын ашса шешек шашылар,
Буны сезип, гүл бақшалар ашылар.
Сениң жылўаң өликке жан ендирер,
Сениң күлқиң хәтте айды сөндирер.
Сен сөйлеген ұақытта тиллерің шекер,
Қуў ағаш көгерер сөйлесең егер,...

Бул пикирде айқын көринип турғанындай-ақ, хаял-қызлардың унамлылық келбетін жақсы сезген. Бирақ ол усыншама гөззаллықтың бәри өзине бағынышлы деп есаплайды. Мухаббат - бул еркин сезим. Соның ушында усыншама сулыўлыққа ийе болған бул гөззал кимге кимге несип етиўиниң өзи де белгисиз. Жигитлердің жүрегін жандырып турған бир күйик. Хорезмий мәселениң бул жағында жасырмайды хәм :

Мени өлтирди саған болған мухаббат.
Дүньяны тәрк еттим, менде жоқ тахат.
Мисли бир шөлдеги сулыў кийиксең,
Сени ойласам көзлериме күйиксең.

-деп пүткил дүньяға жар салады.

Дәстанда бул лирикалық қахарманның аты да берилмейди. Ол ким? Бул жағы да белгисиз. Бирақ сол жери анық. Хорезмий оны басқа қызлар қатары күнде көрип те жүрген. Ол мисли бир аспандағы ай киби көринип шайыр жүрегіне үлкен қозғаў салған. Бирақ шайыр көпшилик алдында оның атын айтып, чыр билдириўден де қорқады. Соған қарағанда бул қыз хәким яки хан қызы болыўы да мүмкин. Усындай себеплер менен бул мухаббат шайырдан бөлегирек халында сұўретленеди. Мысалы:

Қашың қаман, бойың сәрўи, белиң қыл,
Опа қылған жигитлерге опа қыл.

Шайыр мухаббат жолында хәммениң бир қыйлы емеслигинде сезеди. Бирақ гөззаллықтың өзи оны қәдирлеўши адамына тийисли екенлигинде умытпайды. Яғный хәр қандай адамда гәўхар тас қәдирине жете бермейди. Бул хаққында шайыр былай дейди:

Гәўхар қәдирин билмейди надан,
Сол ушын хәр қыйлы болады адам.

Хорезмийдің жасаған заманы инсан мухаббатын терең қәдирлеген емес. Шайыр бул дәстанда жас жигиттің ишки дәртлери тийкарында адамлардағы мухаббат сезимлерін ашып бериўге урынған. Соның ушын да бул шығарма орта әсирдің нағыз ышқы дәстаны болып табылады.

11-Тема

XIV-XVIII ғасырдағы қарақалпақ әдебиеті

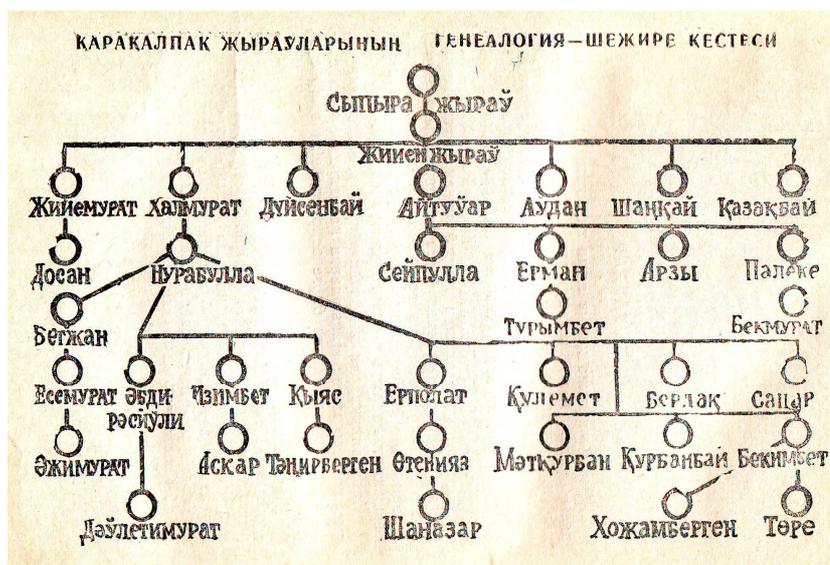
(Лекция – 2 саат)

Лекцияны алып бару технологиясы

Оқыту сааты – 2 саат	Талабалар саны 70
Сабақ түрі	Тема бойынша лекция
Лекция режесі	<ol style="list-style-type: none"> 1. Соппаслы Сыпыра жырау XIV ғасырдың көрнекті сөз шебері 2. Жырау – қарақалпақ жыраулар мектебінің тийкарын салушы 3. Жырау дәрежелілігінің зерттелуі 4. Жырау толғауларында тарихый уақыялардың сәулеленуі 5. Соппаслы Сыпыра жырау толғауларының көркемлігі
Оқыту сабағының мақсеті: Соппаслы Сыпыра жырау туғалы айту	
<p>Педагогикалық уазыйпалар</p> <ul style="list-style-type: none"> - Соппаслы Сыпыра жырау шығармасының үйренуі - Жырау дәрежелілігінің зерттелуі 	<p>Оқыту процесінің нәтижелері</p> <p>Талаба</p> <ul style="list-style-type: none"> - Жырау толғауларында тарихый уақыялардың сәулеленуі - Соппаслы Сыпыра жырау толғауларының көркемлігі
Оқыту услубы хәм техникасы	Визуал-лекция, блиц сорау, түсіндирип беру
Оқыту кураллары	Лекция текстлері, проектор, тарқатпа материаллар,
Оқыту формасы	Фронтал, коллектив хұжим
Оқыту шараяты	Проектор, компьютер менен тәмийленген аудитория

Лекция сабағының технологиялық картасы

Хызмет басқышлары	Хызмет мазмуны	
	Оқытыушы	Талаба
1-басқыш Курсқа хәм темаға кирисиу (10 мин)	1.1. Тема, оның мақсети, оқыу шынығыуынан күтилетуғын нәтийжелер мәлим етиледі.	Тыңлайды. Жазып алады.
2 –басқыш. Тийкарғы бөлім (60 мин)	2.1. Талабалар итибарын қаратыу хәм билим дәрежелерин анықлау ушын тез сорау-жууап өткериледі Жырау дөретиушилигиниң изертлениуи айтып берің? Жырау толғауларында тарийхий уақыялар қалай сәулеленген?	Тыңлайды. Гезек пенен бир-бирин тәкирарламай атамаларды айтады. Ойлайды жууап береді
	2.2. Оқытыушы визуал материаллардан пайдаланған халда лекцияны оқыуды дауам етеді. XIV-XVIII әсирдеги қарақалпақ әдебияты, олардың бүгинги күнге қалай жетип келгенлиги хаққында айтып береді	Сораулар берип тийкарғы жерлерин жазып алады.
	2.3. - Соппаслы Сыпыра жырау толғаулары тууралы пикир билдирген алымларды көрсетиң ? - «Мен бабаңман, бабаңман» толғауы хаққында қандай пикир билдиресиз? 2.4. Талабаларға теманың тийкарғы түсиниклерине итибар қаратыуды хәм жазып алыуларын ескертеді	Еслеп қалады, жазады. Хәр бир сорауға жууап ериуге харекет етеді Барлық хабарды системаластырады. Конспект қылады.
3- басқыш Жуумақлау бөліми (10 мин)	3.1. Тема бойынша жуумақ қылынады. Тема бойынша алынған билимлерди қай жерде ислетиу мүмкинлиги айтылады.	Сораулар береді.
	3.2. Тема мақсетине ерисиудеги талабалар хызмети анализленеді хәм бахаланады.	Еситеді , анықластырады
	3.3. Тема бойынша өз бетинше үйрениу ушын «XIV-XVIII әсирдеги қарақалпақ әдебияты» хаққында кластер дүзиуді уазыйпа етип береді, бахалайды.	Өзбетинше үйрениуи ушын тапсырмаларды жазып алады.

Блиц-сорау

№	Сорау	Жууап
1	Қарақалпақ жырауларын атап өтиң?	
2	Жыраулардың саз әспабын атаң?	
3	Қарқалпақ жыраушылық мектеби қайсы жыраудан басланады?	

Соппаслы Сыпыра жырау ҳаққында Н.Дәўқараев, И.Сағийтов, Қ.Айым-бетов, М.Нурмухаммедов, Қ.Мақсетов, К.Мәмбетов, С.Бахадырова хәм басқа алымлардың мийнетлеринде де бир қанша төрели пикирлер ортаға тасланған.

таяныш сөзлер

Алтын Орда дәуірі, жыраулар мектебінің тийкарын салыушы, "Бабаңман" х.т.б. толғаулары, жырау толғауларының халықшылығы

Соппаслы Сыпыра жырау XIV әсирде жасаған көрнекли сөз шеберлерінің бири болып, оның мийрасы елеге шекем толық изертленген емес.

Қарақалпақ жырауларының хронологиялық кестеси тийкарынан усы жыраудың исми менен басланған болып, оның хәтте қайсы заманда жасағанлығы белгисиз болып келди.

Бул хәкқында ең дәслепки илимий пикир жүргизген алым Нәжим Дәўқараев болып, ол жыраулар мийрасын тарийхый дәуірлерге сәйкес үйренип, оның XIV әсирде жасаған белгили сөз шебери екенлигин анықлады. Соппаслы Сыпыра жырау Тохтамыс ханның ақылгөй адамларының бири болып, өмири Сарайшық, Астрахан, Жаңакент хәм Үргениш әтрапында өтеди. Қыпшақ кәуімлері арасынан шыққан сөзге шешен данышпан адамлардың бири болған. Сөзиниң өткирлилиги жағынан ханлар арасында болған айырым қарама-қарсылықларды да әдил түрде шешип бере алған адам.

Оның аты қарақалпақ, қазақ, ноғай, татар хәм башқұрт мәдениатының тарийхында да ушырайды. Бирақ барлық дереклерде де: "Соппаслы Сыпыра жырау қарақалпақ жыраулар мектебінің тийкарын салыушы деп атап көрсетеди".

Соппаслы Сыпыра жырау хәкқында Н.Дәўқараев, И.Сағийтов, Қ.Айым-бетов, М.Нурмухаммедов, Қ.Мақсетов, К.Мәмбетов, С.Бахадырова хәм басқа алымлардың мийнетлерінде де бир қанша төрели пикирлер ортаға тасланған.

Н.Дәўқараев өзиниң 194у-жылы жақлаған "Революциядан бурынғы қарақалпақ әдебиятының пайда болыуы" хәкқындағы диссертациясында қарақалпақ әдебиятының сағасы негизинен усы жыраудан басланатуғынлығы хәкқындағы пикирди айтқан. Бирақ жазба дереклердің жеткиликсиз болғаны себепли ол ўақытлары Соппаслы Сыпыра жырау дәретпеси толық ашылмай қалған еди.

Бирақ профессорлар Қ.Айымбетов, Қ.Мақсетов, хәм К.Мәмбетовлар кейинги дәуірде бул темаға әдеуір жаңалық енгизди. Бул жырау мийраслары хәкқында арнаулы мақалалар жәриялады.

Ең сыпатлы жери сонда, халық тап усы бүгинги күнге шекем де оның толғауларын умытпаған.

Солай етип, Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалында Нөкис Мәмлекетлик университетиниң қарақалпақ әдебияты кафедрасында халық жырауларының мийрасларына арналған қол жазба фондлары шөлкемлестирилди. Бул фондларда Соппаслы Сыпыра жыраудың отыздан аслам толғаулары сақланбақта.

Халықтың түсиниги бойынша Соппаслы Сыпыра жырау бир жүз алпыс жас жасаған қария. Оның өзиниң айтқан сөзлерине қарағанда тоғыз мәртебе ханлардың басқаспа мәжилисlerine қатнасып, тоқсан алты ханды көрген. Хәр мәжилисте он бир патшаның алдында сөз сөйлеп, тоғыз ханның сарқытын жеп, тоқсан күнлик сапарда болғанлығы айтылады.

Бирақ тарийхый деректе Соппаслы Сыпыра жыраудың көп жасағаны қартайған ўағында Астраханнан Түркистанға сапар шегип келип жүрген де ырас болғаны менен оның жас мөлшери менен хәдден зыят көп ханларды көре бериуи де шынлық турмыстан көре мифологияға әдеуір жақын турады. Бул жағдайлар оның "Бабаңман" деген толғауында анық берилген:

Мен бабаңман, бабаңман,
Мен нелерди көрмедим,
Мен қайларда жүрмедим,
Әкей хан менен Шәкей хан,
Муны көрген бабаңман.
Шына қыздан туўған ул
Сениң бабаң Шынғыс хан.
Муны көрген бабаңман.
Буларда өтип кеткен соң,
Мәдемин хан Теңге жан,
Муны көрген бабаңман.
Жасар жасым жасадым,
Бир жүз алтмыш жасадым

Ширкеули деген шәхәрде,
Тоққыз ханның сарқытын,
Бир мәйлисте асадым.
Буларда өтип кеткен соң,
Хан Шынғыстың ўағында,
Он бир патша бар еди,
Едилдің қубла жағында
Ханның алтын сарайында,
Он бир патша жәм болды,
Он бир патша алдында
Қобыз алып сөз сөйлеп
Толғау айтқан бабаңман.

Мине, буннан көринип турыпты, ол өзи XIV әсирде жасаған Тохтамыс ханның заманласы болыуына қарамастан, оннан бир әсир бурынырақ жасаған Шынғыс ханды да көрдим - деп айтады. Бирақта Соппаслы Сыпыра жырау хан алдында қысылып, бий алдында бүгилип отыратуғын адам емес. Оның толғауларының негизи ханларға қаратылғаны менен олардың кемшилигинде анық сезеди. Олардан қорқып бул кемшиликлерди де жасырып отырмайды. Соның ушында сөздің хағын айтады. Мәселен:

Әмир Темур көреген,
Токсан алты хан дөреген,
Буларды көрген бабаңман.
Буларда өтип кеткен соң,
Өзинің журтын бүлдирген,
Әл аманға келмеген,
Қозғалаң салған журтыман.
Жесир қатын, жетим ул,
Тыңламай дадың жылатқан,
Шайтан жолдан аздырған,
Ахыметін сораң,
Сизлерди көрген бабаңман.

Көпшилик әдебиетшілерде "Едиге" дәстанын Соппаслы Сыпыра жырау жазған екен - деген пикир бар. Булда хақықатлыққа жақын келеди. Себеби, Соппаслы Сыпыра жыраудың қайсы бир толғауын алып қарасаңызда сол "Едиге" дәстанының бөлеклери болып шығады. Буны да алдына толғау деп те айтыу мүмкін. Яки "Едиге" дәстанының айырым бөлеклери деп те атау мүмкін. "Едиге" шынында да халықтың көркем тили менен кестеленген дәстан. Соның ушын да буны тек ауызеки халық дәретпеси деп айтыу да қыйын. Өйткени, бундай көркемлик тек жеке дәретпелерден ғана болыуы мүмкін.

Дәстан Әмир Едиге хақында жазылғаны менен де оның барлық тарихый жолын қамтый алмаған. Бунда тек ғана бир сюжетлик линия ол да болса Едигениң Тохтамыс пенен Сәтемир хан (Темурлән) менен болған мүнәсибетлери. Хийлекерликлери нәтийжесинде жекке адамның эзилениуі. Соның ушын да қарақалпақша Едигениң әйтеуір халықшыллық көзқарастан жазылғанлығы байқалады. Буннан тысқары дәстан хәдден зыят көркем сөзлер менен кестеленген.

Соппаслы Сыпыра жырау толғауларында өмирдеги уақыялардың жумбақ халында берилиуі оқыушыны көбирек ойланыуға, сол дәуірдеги уақыялардың сырларын абайлауға ийтермелейди. Сол уақыттағы халық турмысы менен беккем байланысып кетсең қара нар образы көпшилик орынларда шөллерде адасып жүрген бир батыр сыпатында бериледи де, ол халық тәрәпинен яки болмасасол батырдың зайыбы тәрәпинен жақланады. Мысалы:

Едилдің қара суулары,
Көпир салмай сай болмас,
Қара нар келмей халқына,
Қаралы кеулим жай болмас.

Соппаслы Сыпыра жырау негизинен Тохтамыс ханның заманласы болғанлығы мәлим. Соның ушында оның толғауларының басым көпшилиги сол дәуірдің тарихый адамлары болған Тохтамыс пенен Едигеге қаратылған.

Оның поэзиясының ең сыпатлы тәрәпи сонда, ол басқа сарай жыраулары сыяқлы ханның сиясатын мақтау жолынан бармайды. Хан болыуына да қарамастан оның кемшиликлерин жүзине айтады. Бул оның хақықый халықшыл жырау болғанлығынан дерек береді. Бизің пикиримизше оның поэзиясының алты әсирден берли халық жүрегінде сақланып киятырғанлығының негизинде соннан болса керек.

12-Тема**Жыраў -шайырлар мийрасы.**

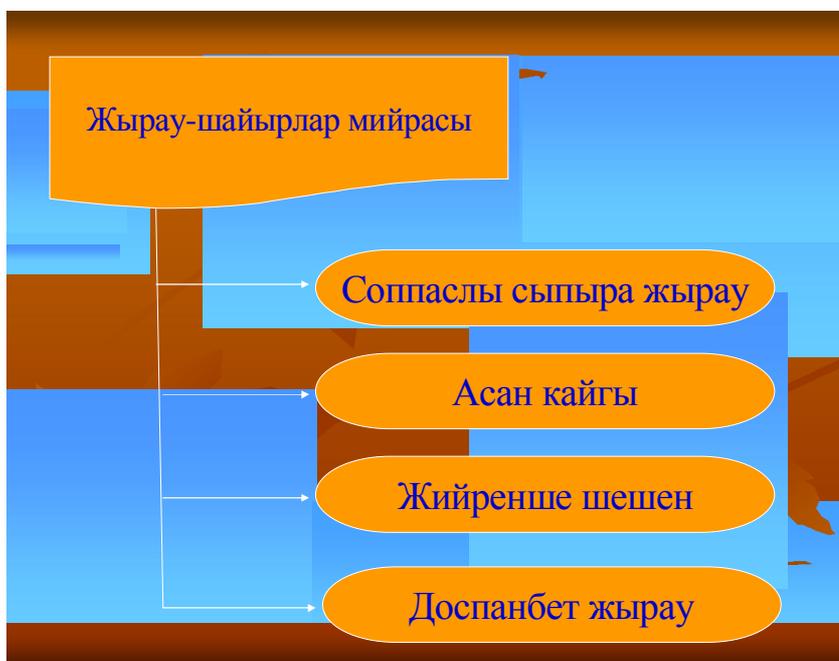
(Лекция– 2 саат)

Лекцияны алып барыў технологиясы

Оқыў сааты – 2 саат	Талабалар саны 70
Сабақ түри	Тема бойынша лекция
Лекция режеси	<ol style="list-style-type: none"> 1. Соппаслы Сыпыра жыраў көрнекли сөз шебери 2. Асан қайғы толғаўларында дидактика хәм философия 3. Жийренше шешен дөретиўшилиги 4. Доспанбет жыраў дөретиўшилиги бойынша дәслепки мағлыўматлар
Оқыў сабағының мақсети: Жыраў-шайырлар мийрасы туўралы айтыў	
<p>Педагогикалық ўазыйпалар</p> <ul style="list-style-type: none"> - Соппаслы Сыпыра жыраў шығармасының үйренилиўи ҳаққында түсиндириў - Жийренше шешен дөретиўшилигиниң изертлениўи ҳаққында түсиндириў 	<p>Оқыў процессии нәтийжелери</p> <p>Талаба</p> <ul style="list-style-type: none"> - Асан қайғы толғаўларында дидактика хәм философиялық көзқараслар ҳаққында айтып береди - Доспанбет жыраў дөретиўшилиги ҳаққында айтып береди
Оқытыў услубы хәм техникасы	Визуал-лекция, блиц сораў, түсиндирип бериў
Оқытыў кураллары	Лекция текстлери, проектор, тарқатпа материаллар,
Оқытыў формасы	Фронтал, коллектив хўжим
Оқытыў шараяты	Проектор, компьютер менен тәмийнленген аудитория

Лекция сабағының технологиялық картасы

Хызмет басқышлары	Хызмет мазмуны	
	Оқытыушы	Талаба
1-басқыш Курсқа хәм темаға кирисиу (10 мин)	1.1. Тема, оның мақсети, оқыу шынығыуынан күтилетуғын нәтийжелер мәлим етиледі.	Тыңлайды. Жазып алады.
2 –басқыш. Тийкарғы бөлим (60 мин)	2.1. Талабалар итибарын қаратыу хәм билим дәрежелерин анықлау ушын тез сорау-жууап өткериледі Жырау дөретиушилигиниң изертлениуин айтып берің? Бул жырау толғауларында тарийхий уақыялар қалай сәуленген?	Тыңлайды. Гезек пенен бир-бирин тәкирарламай атамаларды айтады. Ойлайды жууап береді
	2.2. Оқытыушы визуал материаллардан пайдаланған халда лекцияны оқыуды дауам етеді. Қарақалпақ әдебиятында жырау-шайырлар мийрасы тууралы, олардың бүгинги күнге қалай жетип келгенлиги хаққында айтып береді	Сораулар берип тийкарғы жерлерин жазып алады.
	2.3. - Соппаслы Сыпыра жырау толғаулары тууралы пикир билдирген алымларды көрсетиң ? - «Мен бабаңман, бабаңман» толғауы хаққында қандай пикир билдиресіз? 2.4. Талабаларға теманың тийкарғы түсиниклерине итибар қаратыуды хәм жазып алыуларын ескертеді	Еслеп қалады, жазады. Хәр бир сорауға жууап ериуге харекет етеді Барлық хабарды системаластырады. Конспект қылады.
3- басқыш Жуумақлау бөлими (10 мин)	3.1. Тема бойынша жуумақ қылынады. Тема бойынша алынған билимлерди қай жерде ислетиу мүмкинлиги айтылады.	Сораулар береді.
	3.2. Тема мақсетине ерисиудеги талабалар хызмети анализленеді хәм бахаланады.	Есиртеді , анықластырады
	3.3. Тема бойынша өз бетинше үйрениу ушын «Жырау-шайырлар мийрасы» хаққында кластер дүзиуди ұазыйпа етип береді, бахалайды.	Өзбетинше үйрениуи ушын тапсырмаларды жазып алады.

Мен бабаңман, бабаңман,
 Мен нелерди көрмедім,
 Мен қайларда жүрмедім,
 Әкей хан менен Шәкей хан,
 Муны көрген бабаңман.
 Шына қыздан туған ул
 Сениң бабаң Шынғыс хан.
 Муны көрген бабаңман.
 Буларда өтип кеткен соң.
 Мәдемін хан Теңге жан,
 Муны көрген бабаңман.

Соппаслы сыпыра жырау

Қоғасы көллер мол суулар,
 Қоныслар басқан өкинбес,
 Арысландай омыраулы,
 Арғымақ минген өкинбес,
 Жупарын қардай боратып,
 Арыулар қушқан өкинбес,
 Төрт төбел ат минип,
 Той жайлаған өкинбес,
 Қурама шопшақ көп қымыз,
 Қуып ишкен өкинбес,

Доспанбет жырау

Қуйрығы жоқ жалы жоқ
 Қулан қайтып күн көрер?
 Аяғы жоқ, қолы жоқ
 Жылан қайтып күн күн көрер?
 Шыбын шықса жаз болып
 Тазлар қайтып күн көрер?
 Жалаң аяқ мүсәпир
 Ғазлар қайтып күн көрер?
 Хан менен бийлер қысқанда
 Халық қайтып күн көрер?

Асан қайғы

Доспанбет жырау дөретиушлиги

Жоба:

1. XVI әсир қарақалпақ халқының халық болып қәлиплесиуи хәм оның жырау-шайырлары.
2. Доспанбет жырау дөретиушлиги бойынша дәслепки мағлыұматлар
3. Жырау толғауларында ноғайлының ишки жырау сауашларының сәуелелениуи
4. Толғауларында мәртлик, батырлықты улығлау
5. Доспанбет жырау толғауларында көркемлик

Таяныш сөзлер:

1. XVI әсирдеги жырау-шайырлар, жырау хәккында илимий мағлыұматлар, жыраудың "Күн кайда" т.б. толғауларында заман шынлығы.

Доспанбет жырау XVI әсирдің бас гезнде жасаған белгили сөз шеберлериниң бири. Мәлим болғанындай XVI әсирде Қарақалпақлардың бурынғы "Ноғайлы" атамасын қол берип, өз алдына "Қарақалпақ" деген атама менен тарийх аренасында көрингени белгили. Бул дәуир урыұлық, қәуимлик, әдебият ғана емес ал өз алдына пайда болған халықлық әдебият пенен характеленеди.

"XVI әсир қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиуи менен бирликте, оның әдебияты да шын мәнисинде қәлиплести –деп айтыуға болады" дейди проф. К.Мәмбетов⁶.

Бунда қарақалпақлардың ноғайлыдан айырылуы дәуириндеги шайырлары Доспанбет пенен Шалкийиз дөретиушлиги баслы орынларды атқарады. олардың өмир сүрген уақты XVI әсирдің ортасы, бизиң бабамыз Орманбеттиң тосаттан қайтыс болып, Ноғай ордасының ыдырап атырған дәуирлери еди.

Доспанбет пенен Шалкийиз мине усы уақытта жасады. Усы дәуирдеги қыянкести уақыяларға өз пикирлерин, көз-қарасларын билдирип отырды.

Доспанбет жырау хәккында дәслепки мағлыұмат 1883-жылы Мухаммед Оспанов тәрәпинен Санкт-Петербургта шығарылған "Ноғай уә Қумық шығырлары"⁷ мийнетинде оғада бахалы мағлыұматлар береді. Оның жасаған заманы Муўса бий өлиминен кейин оның үлкен баласы Шайх Мамайдың тахтқа отырған жылларын туўра келеди. Мысалы ол бир толғауында:

Қоғасы көллер мол суўлар,
Қоныслар басқан өкинбес,
Арысландай омыраулы,
Арғымақ минген өкинбес,
Жупарын қардай боратып,
Арыулар қушқан өкинбес,
Төрт төбел ат минип,
Той жайлаған өкинбес,
Қурама шопшақ көп қымыз,
Қуўып ишкен өкинбес,
Жау қуўсырса жән-жақтан,
Ол қалқандай шаншылса,
Қан жуўсандай себилсе,
Аққан суўдай төгилсе...
Ерегисип айқасып,
Ер Мамайдың алдында,
Шейит өлген өкинбес.

Бул пикирлерине қарағанда жырау Әмир Муўсаның үлкен болған Мамайға садық болған адам. Доспанбеттиң кейинги толғауларының хәммеси дерлик жаўгершилик пенен байланыслы. Бул негизинен ноғайлы қәуимлери арасындағы ишки сауашлар болса итимал. Лекин бул сауашларда оның Шайхы Мамай жағында яки Орақ батыр жағында турып урысқаны белгисиз. Негизинде Азов теңизи жағына қарай шегинген Киши Ноғайлардың байрағын көтеретуғынын мойынлайды. Соның ушын ол дәслеп Шайх Мамай жағында болса, соң Орақ хәм Қазый тәрәпине өткен.

Қалай да Доспанбет иниси Аймедет екеуи үлкен қахарманлықлар көрсетип Азов теңизи бетке қарай қашқан. Сол сауашта Доспанбеттиң жараланыуы жыраудың да жазып қалдырған толғауларында үлкен из қалдырады. Мысалы:

Арғымаққа оқ тийди,
Қыл мойнының түбинен
Аймедетке оқ тийди,
Отыз еки омыртқаның бууынынан,

⁶ Мәмбетов К. Әйjemги қарақалпақ әдебияты. Нөкис, Қарақалпақстан. 1976, 137-бет.

⁷ Оспанов М. Ноғай уә Қумық шығырлары. Санкт-Петербург. 1983-жыл.

Зуўлап аққан қара қан,
Тыйылмады жанның оқ тамырынан,
Сақ етер тийди саныма
Қатты батты жаныма
Қонышым толды қаныма

Жарадар болған батыр душпанлар арасында қалып қамшысын жойтады. Буннан соң ол үйінде қалған қостарын ойлайды. Оның душпанлар қолында қалып кетиуін қәлемейди. Мысалы:

Алғаным Әлий қызы еди,
Шын арыўдың өзи еди
Маңлайы күнге күймеген,
Шашын самал сүймеген,
Ай жүзли арыў жамалым,
Өзимнен өзге көрмеген.
Қалай күни кешти екен?

Доспанбет пенен Аймедет соңынан саўалады. Олар Азов теңизи бойына Азыўлы қаласын салдырады. Мысалы:

Айнала булақ, басы тең,
Арыўлының Стамбулдан неси кем?
Аймедет пенен Доспанбет,
Хан улынан неси кем?
Бий улынан неси кем?
Тәңриниң берген бахтында
Хан улынан артық болды несийбем

-дейди жыраў. Улыўма Доспанбет жыраў толғаўлары айтылажақ пикириниң анықлығы, ширелилиги менен ажыралып турады. Көбирек мәртликті, батырлықты улығлаўда қаратылып жоқары көркемликке ийе. Мысалы:

Жарадар болдым жан татлы,
Жара аўзына қан қатты.
Жармай пилте салғандай,
Жарамды таңар жан қайды?

Қарасак (қайталаў) аллитерациялар кеңнен қолланылған.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Мәмбетов К. Әйдемги қарақалпақ әдебияты. Нөкис, Қарақалпақстан. 197у, 78-бет.
2. Мәмбетов К. Ерте дәуірдеги қарақалпақ әдебияты. Нөкис, Билим, 1997, 78-бет.
3. Оспанов М. Ноғай ўэ Құмық шығырлары. Санкт-Петербург, 1983.
4. Муштак ". Шайыр яки қазақ ақынларының баслы жырлары. Оренбург, 1910, 54-бет.

13-Тема

Мүйтен жыраў дәретиўшилиги

(Лекция– 2 саат)

Лекцияны алып барыў технологиясы

Оқыў сааты – 2 саат	Талабалар саны 70
Сабақ түри	Тема бойынша лекция
Лекция режеси	<ol style="list-style-type: none"> 1. Мүйтен жыраў XVII әсирдин сөз шебери 2. Жыраў толғаўларының ноғайлы заманы шынлығы менен байланысы 3. Жыраў толғаўларында дидактика ҳәм философия 4. Жыраў толғаўларының басқа жыраўлар толғаўлары менен сюжетлик жақынлығы
Оқыў сабағының мақсети: Мүйтен жыраў дәретиўшилиги туўралы айтыў	
<p>Педагогикалық ўазыйпалар</p> <p>- Жыраў толғаўларының ноғайлы заманы шынлығы менен байланысы ҳаққында түсиндириў</p> <p>Жыраў толғаўларының басқа жыраўлар толғаўлары менен сюжетлик жақынлығы ҳаққында түсиндириў</p>	<p>Оқыў процессии нәтийжелери</p> <p>Талаба</p> <p>- Жыраў толғаўларында дидактика ҳәм философия ҳаққында айтып береди</p> <p>- Мүйтен жыраў толғаўларында тийхый шынлықтың сәўлелениўи ҳаққында айтып береди</p>
Оқытыў услубы ҳәм техникасы	Визуал-лекция, Венна диаграммасы, түсиндирип бериў
Оқытыў кураллары	Лекция текстлери, проектор, тарқатпа материаллар,
Оқытыў формасы	Фронтал, коллектив ҳүжим
Оқытыў шараяты	Проектор, компьютер менен тәмийнленген аудитория

Лекция сабағының технологиялық картасы

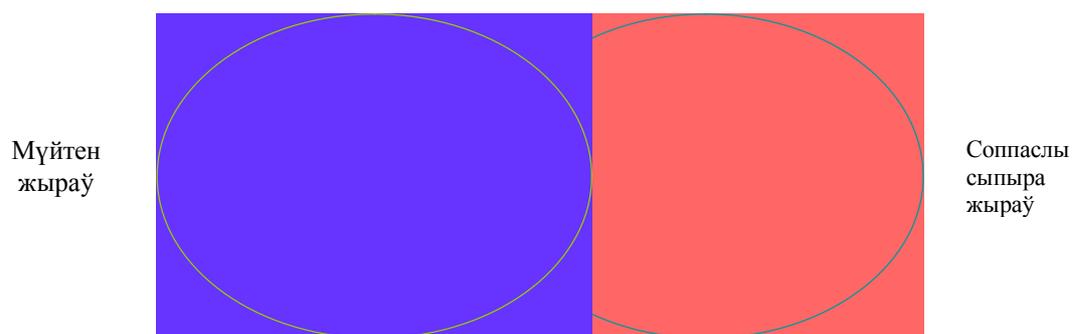
Хызмет басқышлары	Хызмет мазмуны	
	Оқытыушы	Талаба
1-басқыш Курсқа хәм темаға кирисиу (10 мин)	1.1. Тема, оның мақсети, оқыу шынығыуынан күтилетуғын нәтийжелер мәлим етиледі.	Тыңлайды. Жазып алады.
2 –басқыш. Тийкарғы бөлим (60 мин)	2.1. Талабалар итибарын қаратыу хәм билим дәрежелерин анықлау ушын тез сорау-жууап өткериледі "Муҳаббатнама" шығармасының дөретилюи, тарийхын айтып берің? "Муҳаббатнама" шығармасын изертлеген алымларды атап көрсетің?	Тыңлайды. Гезек пенен бир-бирин тәкирарламай атамаларды айтады. Ойлайды жууап береді
	2.2. Оқытыушы визуал материаллардан пайдаланған халда лекцияны оқыуды дауам етеді. Күлдирги сөзлердің, олардың бүгинги күнге қалай жетип келгенлиги хаққында айтып береді	Сораулар берип тийкарғы жерлерин жазып алады.
	2.3. - "Муҳаббатнама" шығармасы тууралы пикир билдирген алымларды көрсетің ? - "Муҳаббатнама" шығармасы хаққында қандай пикир билдиресіз? 2.4. Талабаларға теманың тийкарғы түсиниклерине итибар қаратыуды хәм жазып алыуларын ескертеді	Еслеп қалады, жазады. Хәр бир сорауға жууап ериуге харекет етеді Барлық хабарды системаластырады. Конспект қылады.
3- басқыш Жуумақлау бөлими (10 мин)	3.1. Тема бойынша жуумақ қылынады. Тема бойынша алынған билимлерди қай жерде ислетиу мүмкинлиги айтылады.	Сораулар береді.
	3.2. Тема мақсетине ерисиудеги талабалар хызмети анализленеді хәм бахаланады.	Есиртеді , анықластырады
	3.3. Тема бойынша өз бетинше үйрениу ушын «Муҳаббатнама» шығармасы хаққында кластер дүзиуди ұазыйпа етип береді, бахалайды.	Өзбетинше үйрениуи ушын тапсырмаларды жазып алады.

Мүйтен жыраў дәретиўшилиги

Реже

1. Мүйтен жыраў XVII әсирдин сөз шебери
2. Жыраў толғаўларының ноғайлы заманы шынлығы менен байланысы
3. Жыраў толғаўларында дидактика хәм философия
4. Жыраў толғаўларының басқа жыраўлар толғаўлары менен сюжетлик жақынлығы

Венна диаграммасы

Таяныш сөзлер:

Жырау дәретіушилиги хаққында мағлыұматлар, толғауларының Едил, Жайық ұақыялары менен байланысы, жырау шығармаларының тематикасы, мазмуну

Биз дәслепп Мүйтен жырау хаққындағы түсиникке ийе емес едик. Белгили қазақ әдебияты тарийхының изертлеушиси, профессор Ханғалий Сүйинталиев өзиниң "XVII-XVIII әсирдеги қазақ әдебияты" деген китабында Түркстан этирапында жүргизилген илимий экспедиция дәуиринде Мүйтен жырау хаққында айырым мағлыұматларға ийе болмағанлығын, бирақ бул жыраудың дәретпеси көбирек ноғайлы заманы, Едил-Жайық ұақыялары менен де байланысып кететуғынлығын айтқан едик. Соңынан бул жырау-шайырдың қарақалпақ екенлиги мйлим болып, қазақ әдебияты тарийхынан алынып тасланды. Қарақалпақ әдебияты тарийхында көп ұақытлардан берли сөз болып киятырған жыраулардың бири. Қайсы жылы тууылып, қашан қайтыс болғанлығы мәлим емес. Бирақта жыраудың:

Хә Имам хан, Имам хан,
Барма сенде ийман хан,
Адамзат деген жарықлық,
Бул дүньяға мийман хан
Журттың бәрин бауызлап,
Жалғыз өзиң дүньяда
Жасамағың гуман хан,-

деп айтыуына қарағанда XVII әсирдеги Бухар ханы Имамқулы (1у11-1у42) дәуирлерде жасаған болыуы итимал. Себеби, оның айырым толғауларында Едил Жайықты сағыныу үлгилери де сезиледи. Егер ол ел Едил бойынан Түркстанға қарай көшкен ұағында жигирма жаслар шамасындағы жигит болса, Имамқулы хан дәуиринде елли алпысларға шығып қалған, жасы үлкен кици болады. Соның ушында Мүйтен жырауды Едил, Жайық хәм Түркстан дәуирин басынан кеширген көпти көрген қария сыпатында тән алыуға болады. Ол шама менен 1570-жыллары тууылып, 1у50-жыллары қайтыс болған. Жасаған жери Сығнақ қаласының этирапы.

Мүйтен жырау айырым толғауларында өзиниң Едил хәм Жайық дәрьяларының бойынан келгенлигин де анық айтады.

Ата журты Түркстан,
Душпан қысты тум-тустан,
Енди қайда барарман,
Ушқан Едил-Жайықтан,
Қанаты сынған бир қуспан,-

деп айтады да, өзиниң әллекимлерден хорлық көргенлигинде толғау арқалы баян етеди. Мысалы:

Мен Мүйтенмен, Мүйтенмен,
Баспаласаң қәйтемен,
Едилден жүзип өтемен,
Елимө барып жетемен,
Жайықтан жүзип өтемен,
Жайлауыма жетемен,
Ер Едиге тусында,
Бабам қайсар ер еди.
Нурадийин тусында,
Батыр ноғай дер еди.
Жаратқан қәдир қудайым,
Бизиң бахыт тайған ба
Ең изинде ойланып ,
Кул болдық-ау найманға

Мүйтен жырау толғаулары көбинесе дидактикалық темаға бағышланғаны менен онла терең философиялық ой, өз заманына болған көз қарас оғада айқын түрде сүүретленеди. Мысалы:

Өткинши мынау дүньяда,
Малы көп адам бий болар,
Қарсылық қылған қара халық,
Қамшы менен ий болар,
Нашар басқа ис түссе,
Сексеуил түби үй болар,
Сауаш болса арада,
Неше қатын тул болар.
Ериншек болса улыңыз,
Жау алдында кул болар.

Бәри бирдей болмайды,
Көп ишинде тур булар,
Бириккен жерде шүй болар,
Тигис бар жерде жүй болар,
Қапылып қалғыр бул журтқа
Енди кимлер бий болар?...

Ал екінші бір толғауда Мүйтен жырау пүткіллей Түркстан жеринің картинасын аның сызып көрсетеді. Онда булақлар атлығып қайнап атырған Миян көл, желкилдеп ырғалып тұрған егисликлер, егисликлер арасында шөгірмеси селкилдеп шады-қоррам болып жүрген халық хәм олардың Бухара менен бәсекилескен әжайып қаласы Сығнақ көз алдымызға елеслегендей болады. Мысалы:

Ата журты Түркстан,
Болған еди гүлистан,
Миян көлди меншиклеп,
Тарып қалдық ырыстан.
Арпа егин қос айдап,
Жүрдик бәрхә жасайрап,
Балығы жүзген бүлкілдеп,
Бийдайы өскен желкилдеп,
Дийханлары мәс болған
Шөгірмеси селкилдеп.
Халқымыз еди аңқылдақ,
Төрт-бесеуи қосылса,
Кетер еди ғауқылдап
Қылышы болар белинде,
Себеби жау көп елинде,
Душпан менен алысса,
Хәр биреуи бесеуин,
Кулатады кеминде,
Бухарға бардур таласы,..
Узақтан көзди тартады,
Сығнақ деген қаласы...

Толғауларда баян етилгениндей, Мүйтен жырау ел арасында белгили кәткуда адамлардан бири болған. Оның "ел ағасын сайладым"-деп айтыуына қарағанда да халқына қадирли қәриялардың бири болғанлығын аңлауға болады. Мүйтен жыраудың айырым толғаулары халықтың кууанышлы дәуірлерінде актив сүүретленген.

Сол ұақыттағы жырау шайырлардың көпшилиги батыр болғаны сыяқлы Мүйтен жыраудың да батыр адам болғанлығы сезиледи. Мысалы:

Сайхун бойлап ат шаптым,
Сары жайдан оқ аттым,
Көп душпанды қулаттым,
Халықты өзиме қараттым.
Ел ағасын сыйладым.
Елден әскер жыйнадым.
Биригиуге халықты,
Көп күшимди жыйнадым.
Жер табанын кууырдым.
Ай балтаны қолға алып,
Арқырап турып жууырдым.
Тез тебени оқ еттим,
Душпанды жоқ еттим,
Желге қулын байладым,
Қурбым менен ойнадым,
Түркстанға той бердим...
Дослар менен табыстым.

Ол өз толғауларында "Жийдели байсын" деген бір гөззал жер хаққында көп айтады. Бирақ, тилекке қарсы, ол жердің қайсы жерде екенлигин анықлауға мүмкиншилик болмады. Тарийхый дереклерде "Жийдели байсын" Сурхандәрья уәлаятында хәм Хорезм ойпатында да бар. Биз оның "қапталында теңизи бар" деген пикирлерине сүйене отырып, Арал этирапын айтқан болса керек - деген пикирге келемиз.

Сайхун дәрья сууынан,
Көлденең кесип өтиңиз,
Жийдели байсын уллы журт,

Уллы журтқа жетиңиз.
Бәлент болар таулары,
Малға жайлы өрис бар.
Қапталында теңизи,
Ишинде балық ойнаған,
Бекирелери ылақтай,
Жеген аўыз тоймаған
Бир жағында дәрьясы,
Саға алған батылдан,
Даласында кийиги,
Өр қояндай атылған

Мүйтен жыраў дәрәтпелеринде жаўгершилик темасы да әдеўир сөз болады. Бунда оның душпан менен айкасып жүрип жарадар болып қалғанлығы, соңынан душпан оның қарындасын алып кеткенлиги ҳаққында да сөз болады. Бул толғаўдың сюжети Доспанбет толғаўларына әдеўир жақын. Мысалы:

Қайрылып қылыш салғанда,
Қаракерим мерт болды,
Қарындастан айрылдым,
Жүрегиме дәрәт болды.
Сүңги тийди саныма
Қатты батты жаныма,
Таласып емшек емискен,
Тай ғунандай тебискен,
Айрылдым ғой қарындас
Көзден ағар селли жас.

Улыўма, Мүйтен жыраўдың дәрәтпесиниң тематикасы хәр қыйлы болып келеди. Оның хәр қандай толғаўы заман руўхы менен бекем байланысқан болып, бизди XVII әсирдиң сырлы ўақыяларына қарай жетеклейди.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Мәмбетов К. Әййемги дәўирдеги қарақалпақ әдебияты .Нөкис, 197у.
2. Маллаев Н.М. Өзбек әдебияты тарийхы. -Т., 197у.
3. Мәмбетов К. Әййемги дәўирдеги қарақалпақ әдебияты .Нөкис, 1992
4. Мәмбетов К. Қарақалпақ толғаўлары. Нөкис, Билим, 1995.

XVIII әсир қарақалпақ әдебияты

Кирисиў. Дәўирге сиясий-экономикалық тарийхый-әдебий шолыў.

Жоба:

1. Дәўирдиң сиясий-экономикалық, тарийхый, мәдений жағдайлары
2. XVIII әсир қарақалпақ әдебияты тарийхының изертленилиўи
3. Жийен жыраў Аманлық улының дәрәтиўшилиги

Дәўирдиң тарийхый, сиясий, экономикалық жағдайлары. Қарақалпақлар Сырдарья бойында 1721-1723 хәм 1741-17у2-жылларда жасаған дәўирдеги тарийхый уақыялар. Миллий әдебиятымыз тарийхының қәлиплесиў бағдарлары.

"Қарақалпақ әдебиятлары еле аз изертленген әдебият" деп жазған еди белгили изертлеўши Н.Даўқараев. Расында да елеге шекем қарақалпақ тарийхы бойынша белгили дәрәжедеги мийнет қолға киритилмей атыр. Хәзирги көз қарастан халқымыздың миллий тарийхын, әдебиятымыздың қәлиплесиўи бағдарларын дурыс көрсететуғын мийнетлер биз ушын оғада зәрүр. Н.Даўқараев өзиниң кандидатлық хәм докторлық диссертацияларында қарақалпақ халқының халық сыпатындағы миллий әдебиятымыздың қәлиплесиўи бағдарларына тийисли мағлыўматларды анықластырды. Халқымыз қарақалпақ деген ат пенен тарийх жылнамаларында X-XII әсирлерде көрине баслады. Бир қатар алымларымыз хәзирги қарақалпақларды Орта әсирдеги **печенег** деп аталған халықтың әўладжары деген пикирди айтады. Печенеглер X-XII әсирлер даўамында Едил дәрьясының бойын, Арал теңизи менен Каспий теңизиниң арасындағы далалықта мәкан еткен. Печенеглер бул уақытта Хорезмилер менен хәр тәрәплеме тығыз байланыста болған. X-XII әсирдеги орыс шежирелеринде, орыс хәм шығыс алымларының шығармаларында печенеглерди печенеглерди дийханшылық, шарўашылық хәм балықшылық пенен күн көретуғын көшпели түрк халқы деп есаплайды. Бурын печенег аўкамына бирлескен майда урыў топарларын 114у-жылдан баслап орыс жылнамаларында алды менен "клобуки" яғный "қалпақ" деп сонын ала "черныеклобуки" деп аталған. Хорезм тарийхшысы Абдул Фазла Байхаки Хорезмниң патшасы Алтын Таштың Үстирттеги жыллап алып қойған 7500 атлы гвардиясын "Қалпақ" деп атайтуғынын жазған. Печенеглердиң Черные клобукилер, Қыпшақ-половецлер менен тығыз байланыста жасағанлығы, үшеуиниң тили, дини, турмыс өзгешеликлери жағынан жақынлығы тарийхый

мағлыұматларда айтылады. Черные клобукилер жөніндегі соңғы мағлыұмат 1192-жылда "Ипатьевская Летопись" материалларында гезлеседи. Белгили тарийхшы Рашиддин 1239-жылы батыйдың орысларға атланысын жазыұ менен қатар, орыслардың аұқамласы ретінде, "ҚӘҰИМИ-КУЛАХИ-СИЯХ"/Қарақалпақ қәұими/ деген халықты көрсетеди. Соңғы уақыттағы изертлеушілер бул халықты орыс жылнамаларындағы "Черные клобукилер" деп есаплайды. Араб жазыұшысы Эн-Нувейри /1333-жылы қайтыс болған/ Алтын Орданың составындағы Қыпшақларды турмысын жазыұ менен қатар "қарабөрикли"яэный қарақалпақ "Черные шапочки" деп аталып жүрген урыұларды көрсетеди. "Черные клобукилер" Рашид-эд-диннің "#әұими-кулахи-Сиях" деген қәұимлерине оғада туұры келеди. Белгили саяхатшысы хэм тюрколог алым Герман Вамбери хэзирги қарақалпақлардың шығысын печенеглерден таралған түрк тухымлас халықлардың биреуи деп есаплайды. Қарақалпақ халқының келип шығыуына, қәлиплесиуине хэм өз алдына миллет болып дүзилиуине, беккемлениуине тийисли мағлыұматлар "#арақалпақ тарийхының материаллары" АН СССР, 1935-жылы шыққан китапта, оннан сон белгили тарийхшы, қарақалпақ тарийхын көп изертлеген алым, он жыл даұамында Мәмлекетлик сыйлықтың лаұреаты болған, профессор, тарийх илимлериниң докторы С.П.Тостовтың мийнетлеринде хэм оның басшылығында өткерилген СССР Илимлер Академиясының Хорезм археология экспедициясы материалларында терең сәўлеленген. Тарийхшы алымның жазған "Древний Хорезм" М.МГУ, 1948 г. "По следам Хорезмской цивилизаций" АН СССР, 1948 г "Қарақалпақлардың хэм Қарақалпақстаның тарийхын, археологиясын изертлеуиң жуұмақлары хэм нәўбеттеги ўазыйпалары" Бюлетень АН УзССР, 1945, N 9-10, "Қарақалпақ халқының шығысы жөніндегі шығысы мәселе", "Краткое сообщение института этнографий" (1974) деген мийнетлеринде қарақалпақлар тарийхына, әдебиятына байланысы анық мағлыұматлар терең сәўлеленген. Және де белгили тарийхшы алым, қарақалпақлар тарийхы менен қызығып бир неше мийнет профессор Павел Петрович Ивановтың "Қарақалпақлар тарийхының очерки"- "Материалы по историй каракалпаков" (М.1935г. 9-89-бетлер), "Қарақалпақлар жөнінде жаңа мағлыұматлар" деген мийнетлеринде қарақалпақ халқының келип шығыуы, миллет болып қәлиплесиуи мәселелерине тийисли анық мағлыұматлар сәўлеленген. Усындай тарийхый дереклерде халқымыз "қарақалпақлар" деген ат пенен монғоллар мәмлекети кулаған дәўирде XII-XIII әсирлерде Ноғайлар сиясий бирлеспесинде болады. XVI әсирде олардан өз алдына бөлинип шығады. XVII-XVIII әсирдегі қарақалпақлар Сырдарья бойларын жағалап қоныс басады. XVIII әсир қарақалпақлар тарийхында қыянкески трагедияға толған жыллар болды. Халықтың өмири азатлық хэм ғәресизсизлик ушын гүрес хэм жаңа жерлерди өзлестириу, жақсы мәкан басыу, өз алдына миллет, халық, ел, мәмлекет болыуы идеаллары менен тығыз байланыслы болды. Бул әсирде қарақалпақлар тарийхында жаўгершилик, басып алыу, булгиншиликке салыу уақыялары көп болды.1721-1723-жылларда Орта Азия халықларының қәуипли жаўы болған қалмақлар /жонгарлар/ қарақалпақларды бир неше мәртебе қырғынға ушыратты. Ташкент қаласы булгиншиликке салып басып алды. Усы себепли қарақалпақлар " жоқары" хэм "төменги" болып екиге бөлинип кетеди. Жоқарғы қарақалпақлар: Самарқанд, Бухара, Зарафшан бетлерге көшип кетеди. Төменги қарақалпақлар Арал теңизи бойларына, Хорезмге қарай ығысады. Қазақлар арасында келип қоныс басады. Бирақ бул жерде де төменги қарақалпақларды 1742-жылы Абылхайырхан шабады. Мал-мүлкин тартып алады. Қарақалпақлар сол себепли тағы да Хорезмге қарай ығыса баслайды. Улыұма бул көшип қонысланыулар 17у0-17у2-жылларға шекем даұам етеди. Қарақалпақлар XVIII әсирде Сырдарья бойында Куўандарья, Жаңа дарья бойларында 1721-17у2-жылларға шекем 40 жыл даұамында басып алыушылар менен айқасып өмир кеширген. Тарийхшы С.П. Тостовтың "Әйиемги Хорезм мәдениатын излеп..." деген мийнетинде қарақалпақлардың Сырдарья, Куўандарья, Жаңадарья бойларында жасағанлығы, мұдамы жаңадан жерлер өзлестирип каналлар қазып, сексеуиллерден тарнаулар /плотиналар/ курғанлығы, сыртқы жауларға қарсы гүресетуғын жауынгер болғанлығы, дийханшылық, шаруашылық, балықшылық пенен, аншылық пенен шуғылланған-лығы айтылады. П.Рычковтың "История Оренбургской губерний" деген мийнетинде "қарақалпақлар өзлери илеп шығарған мылтық, дәри, қорғасын хэм тағы басқа мысларын қазақларға сатады" деп жазады. Усы жағынан қарақалпақлар өзін-өзи жаўдан қорғай алатуғын жаўынгер халық болған, саўда-сатық пенен шуғылланған. Батыс Сибирь менен Орта Азия арасындағы кәруан жолы-уллы Жипек жолы Туркстанның әтрапынан өтип ол Сырдарьяны жағалай қонысланып отырған қарақалпақлар үстинен жүретуғын болған. Қарақалпақлар усы тийкарда сауда менен араласып сияссий экономикалық турмысына үлкен тәсир жасаған. Кәруанлардан баж пул алып та турған. Гладышевтың берген мағлыұматына қарағанда "қарақалпақлар 1722-жылы ишки Россияға сауда ислеу ушын мың түйе қаруан жиберген". Солай етип үзликсиз жаўгершилик себеплеринен қарақалпақлар XVIII әсирдиң екінши ярымында Хорезм ойпатына келип қоныслана баслайды. Қарақалпақлардың буннан кейинги тарийхы, тағдири Хийуа ханлығы менен байланыслы болады. Жийен жыраудың шығармаларында қарақалпақлардың Сырдарья бойларынан Хорезм ойпатына қонысланға шекемги өмир хәдийселери анық сәўлеленген. Халық қанша қыйыншылықлар болса да өз әдебиятын, мәдениатын, саз-сәўбетин тасламаған. Халық арасында қатықулақ, қысса айтатуғын

адамлар, ядыкеш қосықлар болған. Усы тийкарда Жийен жыраўдай жыраўлар халық арасынан өсип шығып өз әдебиятын, мәдениятын раўажланған. Усы дәўирдеги халық арасында ауызша жазба түрдеги барлық халықлық әдебиат, пүткил шығыс әдебияты маржанлары; "Гәрип-ашық", "Саятхан-Хамира" "Қыз Жипек", "Қырық қыз", "Қоблан", "Едиге", "Алпамыс", "Маспатша" дәстанлары кеннен таралған. Сондай-ақ Хожа Ахмет Ясауий Хикметлеринен баслап Сулайман Бақырганий китаплары, Хожа Хафыз, Физулий, Фердаусий, Суфы Аллаяр, Махтымқулы, Наўайы, Бедил шығармалары да арасында мешит-медреселерде оқыған саўатлы адамлардың тәсиринде оғада көплек таралды, айрымлары халықтың сүүип оқытуғын шығармаларына айналды. Булардың бәрин классик шайырларымыз хәм жыраўларымыз өз творчестволарында терең өзлестирип халық алдында қайтадан айтып берип жүрген. Жийен жыраў бир неше халық дәстанларын өзлестирип өзиниң репертуарына киргизген. Н.Дәўқараев өзиниң изертлеўине былай жазады: "#арақалпақ халқы өзиниң узак әсирге созылған тарийхы даўамында түрли сиясий-тарийхий жағдайлардың себебинен бахыт излеп бир орыннан екнши орынға көшип-қонып, материаллық мәденияттың көп ғана естеликлерин сақлап, толығы менен бизиң заманымызға жеткере алған жоқ. Бирақ, ол бизге есапсыз-сансыз намаларды, кестелерди, нағысларды, халық өнерментлерин, әсиресе оғада бай, кең тараўлы аўыз әдебиятын қалдырды. Қарақалпақ халқы өз әсириниң уақты хошлық шадлығында да - тоқлығында да, қайғылы күнлерине де сөз сиз, сөз өнерисиз тура алған жоқ. Жас бала ингалап туўылғаннан баслап қартайып өлгенге шекемги өмир, хәттеки өлген адамларды жерлеў, оларды еске түсириўлер де, саз хәм сөз өнерисиз, қосықсыз болмаған. Сонлықтан қарақалпақ халқы мазмуны терең тематикасы кең хәр түрли оғада бай аўыз әдебиятына ийе. /3 том, II бөлими, 14-15-бетлер. Революцияға дейинги қарақалпақ әдебияты дейинги қарақалпақ әдебияты/. Әлбетте усы әдебиат Жийен жыраў, Кунхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш сыяқлы талантлы классик шайырларды жетилстирип шығарыўда негизги миллий дәрек болды. Солай етип XVIII әсирде қарақалпақ миллий әдебиятының негизги тырнағы қаланды.

14-Тема

Жийен жыраў дөретиўшилиги

(Лекция– 2 саат)

Лекцияны алып барыў технологиясы

Оқыў сааты – 2 саат	Талабалар саны 70
Сабақ түри	Тема бойынша лекция
Лекция режеси	<ol style="list-style-type: none"> 1. Жийен жыраў Аманлық улының өмири хэм дөретиўшилигиниң үйренилиў тарийхы 2. Жийен жыраўдың лирикалық қосықлары хэм толғаўларында өмир шынлығы 3. "Посқан ел" поэмасы 4. "Уллы таў" поэмасы
Оқыў сабағының мақсети: Жийен жыраў дөретиўшилиги туўралы айтыў	
<p>Педагогикалық ўазыйпалар</p> <ul style="list-style-type: none"> -Жийен жыраў дөретиўшилигиниң изертлениўи хакқында түсиндириў - Жийен жыраўдың лирикалық қосықлары хэм толғаўларында өмир шынлығы хакқында түсиндириў 	<p>Оқыў процессии нәтийжелери</p> <p>Талаба</p> <ul style="list-style-type: none"> - "Посқан ел" поэмасы хакқында айтып береди - Поэманың сюжети, лирикалық қахарман хакқында айтып береди - "Уллы таў" поэмасы хакқында айтып береди
Оқытыў услубы хэм техникасы	Визуал-лекция, ПСМУ усылы, түсиндирип бериў
Оқытыў кураллары	Лекция текстлери, проектор, тарқатпа материаллар,
Оқытыў формасы	Фронтал, коллектив хўжим
Оқытыў шараяты	Проектор, компьютер менен тәмийнленген аудитория

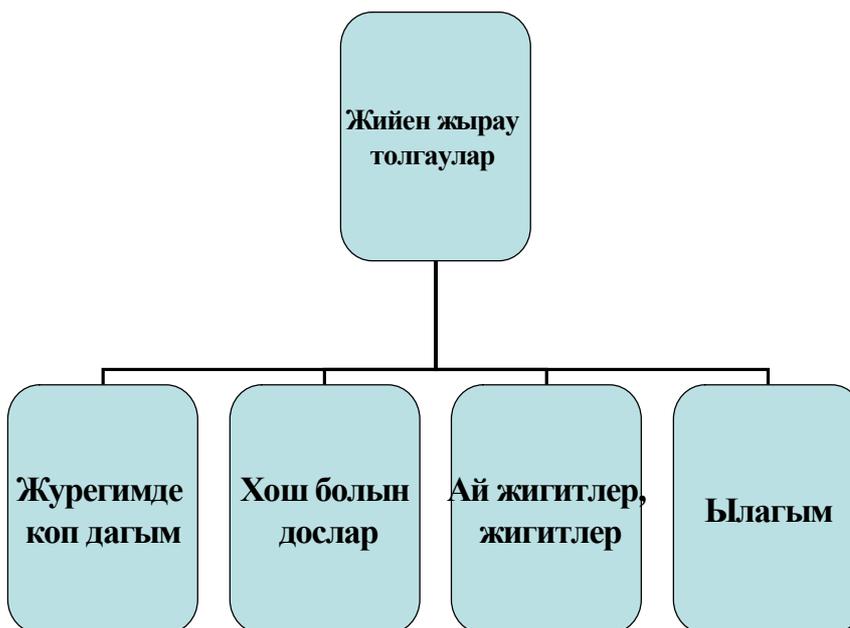
Лекция сабағының технологиялық картасы

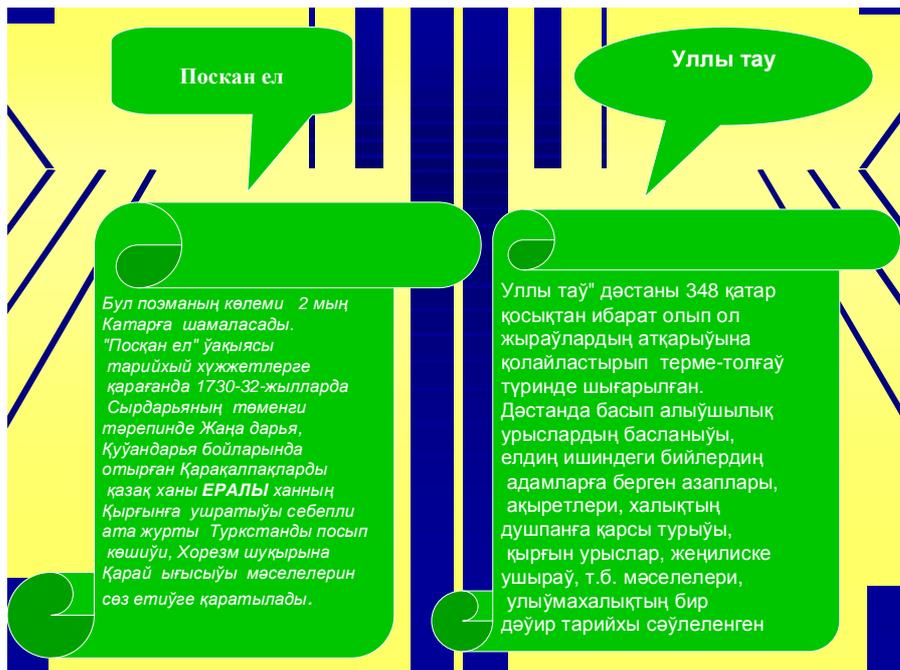
Хызмет басқышлары	Хызмет мазмуны	
	Оқытыушы	Талаба
1-басқыш Курсқа хәм темаға кирисиу (10 мин)	1.1. Тема, оның мақсети, оқыу шынығыуынан күтилетуғын нәтийжелер мәлим етиледі.	Тыңлайды. Жазып алады.
2 –басқыш. Тийкарғы бөлим (60 мин)	2.1. Талабалар итибарын қаратыу хәм билим дәрежелерин анықлау ушын тез сорау-жууап өткериледі "Посқан ел" шығармасының деретилиуи, тарийхын айтып берің? "Посқан ел" шығармасын изертлеген алымларды атап көрсетиң?	Тыңлайды. Гезек пенен бир-бирин тәкирарламай атамаларды айтады. Ойлайды жууап береді
	2.2. Оқытыушы визуал материаллардан пайдаланған халда лекцияны оқыуды дауам етеді. Күлдіргі сөзлердің, олардың бүгинги күнге қалай жетип келгенлиги хаққында айтып береді	Сораулар берип тийкарғы жерлерин жазып алады.
	2.3. - "Уллы тау" шығармасы тууралы пикир билдірген алымларды көрсетиң ? - "Уллы тау" шығармасы хаққында қандай пикир билдіресіз? 2.4. Талабаларға теманың тийкарғы түсиниклерине итибар қаратыуды хәм жазып алыуларын ескертеді	Еслеп қалады, жазады. Хәр бир сорауға жууап ериуге харекет етеді Барлық хабарды системаластырады. Конспект қылады.
3- басқыш Жуумақлау бөлими (10 мин)	3.1. Тема бойынша жуумақ қылынады. Тема бойынша алынған билимлерди қай жерде ислетиу мүмкинлиги айтылады.	Сораулар береді.
	3.2. Тема мақсетине ерисиудеги талабалар хызмети анализленеді хәм бахаланады.	Еситеді , анықластырады
	3.3. Тема бойынша өз бетинше үйрениу ушын «Жийен жырау дөретиушилиги» хаққында кластер дүзиуди ұазыйпа етип береді, бахалайды.	Өзбетинше үйрениуи ушын тапсырмаларды жазып алады.

1-қосымша

2-қосымша

ПСМУ усылы

Жийен жырау туұралы пикир билдириң

П	Пикириңизди баян етиң
С	Пикириңиз баянына бир себеп көрсетиң
М	Көрсетилген себепти түсиндириуши мысал келтириң
У	Пикириңизди улыұмаластырың

Таяныш сөзлер дизбеги

1. Жийеннің жыраулық дәстүри, жырау дәретіушилигин изертлеушилер, "Хош болың дослар", "Әй, жигитлер, жигитлер", "Хан қасында төрелер", "Бер түйемди", "Блағым" қосықларында дәуир шынлығы, "Посқан ел" шығармасы, темасы, идеясы, Минайым образы. "Уллы тау" поэмасы, тарихый ұақыялар.

Жийен жырау Аманлық улы XVIII әсирдеги қарақалпақ әдебиятының классик шайыры. Сонғы анықлауларға қарағанда ол 1930 жыллары тууылып 1784-жыллары қайтыс болған. Оның жасаған жерлери Жаңадарья хәм Кууан дарьяның бойлары. Дәслепки жыллардағы изертлеулерде Жийен Тағай улы деп жүритиледи. Мәселен Н.Даўқараевтың анықлауына хәм шайырдың биринши рет қосықлар топلامында 1959-жылы усылай берилген. Академик С.Камаловтың "#арақалпақлардың XIX әсрдеги Хиуа ханларына қарсы халық азатлық гүреслери" деген 1959-жылы жарияланған кандидатлық диссертациясында "Қарақалпақлар XVII-XVIII әсирдеги Сырдарья бойындағы хәм олардың Россияға қосылуына талпынуы" деген бабында Жийен Жырау "Қырық қыз" дәстанының авторы, сол дәреткен деген қәте пикирлери бериледи. Мине усындай на анық пикирлерге белгили изертлеуши, алым, Жийен Жырау дәретпелери хәм дәретиўшилиги, оның жасаған дәуири хәққинда оғада көп материалларды топлаган хәм усы бағдарда кандидатлық диссертация жақлаган Артық Каримов 1993-жылы "Жийен Жыраудың өмири хәм творчествасы" деген илимий монографиялық мийнет жазды. Бул мийнетте Жийен Жырауға байланыслы болған барлық мағлыұматлар анықланды хәм айрым тийкарсыз пикирлерге қатты соққы берилди. Жийен Жырау "Қырық қыз" дәстанын тоқпе шайыр хәм жырау ретинде халыққа танытып атқарған оны өзинше шайырлық искусство менен жетилстирген талант ийеси болып табылады. "Қырық қыз" халқымыздың мың жылдан арман дәреткен ауыз әдебиятын ең бахалы жемиси, халықлық дәстан болып табылады. Усы илимий мийнеттен баслап Жийен Жырау Аманлық улы деп жүритилип киятыр. Булар терең дәлийлеулер арқалы жүзеге келген пикирлер.

Жийен шығармаларын жыйнау 1930-жыллардан баслап қолға алына баслады. Белгили әдебиятшылар Садирбай Маўленов пенен Шәмшет Хожаниязовлар Жийен жыраудың 1927 қатардан туратуғын "Посқан ел" поэмасын, 80 қатардан туратуғын "Бер түйемди", 131 қатардан туратуғын " Хош болың дослар" қосықларын халық арасынан жазып алып Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалының қол жазбалар фондына тапсырған. Хәзир булар усы жерде Р-23, Инв, N117у (440-451- бетлер), Р-98, Инв. N1120 (у10-у13 бетлер) және де 222-227-бетлерден сақлаулы. Шайырдың биринши қосықлары 1940-жылы "Посқан ел" поэмасы "Қарақалпақ халық творчествосы" деген топламда қысқа-ша алғы сөз бенен шығарылды. Китапта Қаллы Аймбетовтың Жийен жырау дәретпелерин терең бахалаған алғы сөзи берилген. Онда былай деп жазды: "Бул китапта қарақалпақ халқының сүйикли улларының, халықты басқарған басшыларының, сөз сөйлеген шешенлериниң сөз маржанлары бар. Халық посқан зарлы заманда халықтың зарына қобызын қушақлап, халық шеккен азапты бирге шегип, әрманын, азабын көркем сөз етип қалдырған Жийен жыраудай сүйген улының хасыл сөзи бар." (Төркул. 1940-жыл, 3-бет). Шайырдың булардан басқа қосықлары халық арасынан табылып, жазып алынып "Еркин Қарақалпақстан" газетасында, "Әмударья" журналында жарияланып барылды. Шайыр шығармалары өз алдына топлам ретинде 1959, 1981, 1990-жыллары шығарылды. Сонғы жылғы топламда 290у қатардан ибарат он алты шығармасы жиберилген.

Жийен Жырау шығармаларының илимий бағдарда изертлениуи Қ.Айымбетов, О.Кожуров, Н.Даўқараевлардан басланады. Булар өзлериниң мийнетлеринде бириншилерден болып Жийен творчествасында, оның көз-қарасларының тереңлигине әдил критикалық бахасын береди. Булардан соң А.Каримов Жийен жырау творчествасы бойынша кең түрде шуғылланып арнаулы изертлеу жұмысларын жазды. А.Каримов шайырдың өмир баянына, дәретпелерине, олардың жыйналуы, баспадан жарияланып барыуына айрықша итибар берип көп мағлыұматлар топлады. Усы тийкарда 1993-жылы Қарақалпақ Баспасы тәрәпи-нен "Жийен жыраудың өмири хәм творчествасы" деген монографиялық илимий изертлеу баспадан шықты хәм А.Каримовке филология илимлериниң кандидаты деген илимий дәреже берилди. Ол усы темадағы кандидатлық диссертациясын табыссы жақлады. А.Каримов буннан соң "Әдебиятымыздың гейпара мәселелери" деген изертлеу жұмысын жазып 1988-жылы "Қарақалпақстан" баспасынан шығарды. Бул мийнеттиң 80-91-бетле-ринде "Жийен жырау хәм оның жыраушылық өнери хәққинда" деген илимий мақала жазды. Бунда Жийен жыраудың жыраушылық өнериниң өзгешеликлери хәм бизиң миллий қобызымыздың тарийхы, оның Қорқыт-Ата жырларына-қобызына барып тирелетуғын-лығын, бул хәққинда Жийен жырауда өзиниң "Қобыз толғау" шығармасында айтып өткенлигин илимий анализ етеди. Қарақалпақларда Қорқыт Ата хәққиндағы аңызлардың бийкарға айталмағанлығын, сонлықтан да оның бизге оғада жақын келетуғын ата-бабаларымыз екенлигин де дәлийлейди. Н.Жапақов өзиниң "Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси" деген илимий мийнетин жазды. Бунда Жийен жырау шығармаларының турмыс шынлығын реалистлик пенен сүүретлеу өзгешеликлери изертленген. А.Каримов өзиниң "Жийен жыраудың өмири хәм творчествасы" деген монографиясында шайыр шығармалары бойынша кең түрде илимий пикирлерин айтқан. Китап кирисиу, Жийен жасаған замандағы тарийхий жағдайлар, Жийениң өмири хәққинда мағлыұматлар, шайырдың дәретпелери, поэмалары, шығармаларының көркемлик өзгешеликлери, жуўмақлау деген пикилери илимий таллау жасау менен айрықшаланады. Бул мийнетте Жийен жыраудың шығармалары хәм жыраушылық өзгешелиги, атқарған репертуарлары, ол жасаған заманның тарийхий, сиясий, жәмийетлик, экономикалық жағдайлары, хәр бир шығармасының дәретилиуи, тарийхий, мазмуны, идеясы,

жанрлық өзгешеліктері терең ізертленген. Соңғы дәуірде Айымқұл Пирназаров Жийен жырау творчествасы бойынша шұғылланып бір қанша илимий мийнеттерді жарыққа шығарды. Ол "Қарақалпақ әдебиаты бойынша гейпара ойлар" деген 1991-жылы шыққан монографиялық ізертлеуінде 9-49-беттерінде Жийен жырау творчествасында арнап у мақала жазған. Буннан кейін А.Пирназаров "Жийен жырау хәм Омар шайырдың дәретиушилик шеберліктері" деген ізертлеу жумысын 1993-жылы "Қарақалпақстан" баспасынан шығарды. Усы жылы "Жийен, Өтеш хәм Омар шайырлардың дәретиушилик шеберліктері" деген темада докторлық диссертациясын табыссыз жақлады. А.Пирназаровтың Жийен жырау творчествасын ізертлеуге арналған монографиялық ізертлеуінде Жийен творчествосына бириншилерден болып баха берген Өтеш шайырдың "Өтті дүньядан" қосығы, оның Жийен дәретиушилигин бахалауы, талантын кәдірлеуі, атқарған дәстанлық шығармалары хаққында терең пикирлер жүриткенлиги айтылған. Және де Жийен шығармаларының баспадан шығарылуы, соңғы дәуірдеги ізертлеп үйрениулер хаққында пикирлері бериледи. Бул аты аталған миннетте. "Посқан ел" поэмасында адамгершилик кәсийеттерді сүүретлеудеги Жийеннің шеберлиги, "Посқан ел" дәретпесинде тәбият көринис хәм кубылысларын сүүретлеудеги Жийеннің шеберлік усыллары", "Көркем бейне жасаудағы Жийеннің шеберлік усыллары", "Посқан ел" дәстанында қахарман хәм уақыяға қатнасушылардың хәр кыйлы ишки ой толғаныслары, "Көркем сүүретлеу пайдаланыудағы Жийеннің шеберлиги", "Ауыз еки халық дәретпелеринен пайдалыудағы Жийен жыраудың шеберлиги" деген темаларда ізертлеу жазып "Жуумак" ислеген. Лекин бундағы ізертлеулер Жийен жыраудың дәретиушилик шеберлигин турмыс шынлығы негизлеринен шығып толық айтып бере алмаған. Автор көбинесе көркем шығараманы топлауда оның мазмунын айтып беруі менен шекленеди. Педагогика илимлеринің докторы Өсербай Әлеуов "Қарақалпақстанда тәлим-тәрбия ойларын қәлиплесуі хәм рауажланыуы" Н.,-1993-жыл монографиялық ізертлеуінде "Жийен жыраудың жәмийетлик-педагогикалық көз қараслары" /271-282-беттер/ деген темада илимий пикирлер жүргизеди. Филология илимлеринің докторы Сарыгүл Бахадырова "Жийен жырау хәм қарақалпақ жыраулары" ("Еркин Қарақалпақстан" газетасы, 1991, 18-октябрь) деген илимий мақаласына Жийен жыраудың жыраушылық өнери хәм қарақалпақ жырауларының творчествалық рауажланыу жолы хаққында айтады. "Жас Ленинши" газетасының 1991-жылғы 2-апрель санында Жийен жырау творчествасына арналып бир бет ажратылады. Бунда Жийен жырауға арнап материал таярлаушы авторлар Г.Хожаниязов хәм Ө.Юсуповлар дәрексиз мағлыуыматлар берген. Бул бетте Жийен жыраудың авторлығында "Гүлайым" дәстанынан үзинди жарияланған. Жийен жыраудың бул "Гүлайым" дәстаны соңырақ "Батыр қыз", "Қырық қыз" атамаларында көлеми дәстан етип дәреткенлерин, оны халық жырауы Қурбанбай Тәжибай улы толықтырып пүткіл дүньяға танытып дүнья жүзи әдебитына өлмес мийрас етип қосқанлығы бизге белгили. Бул дәстан халқымыздың дәреткен әйемги материархат дәуиринен берман қарап тарийхта сөз етилетуғын әжайып дәретпе болып табылады. Жийен жырауда, Қурбанбай жырауда бул дәстанды халық алдында творчествалық бағдарда жыраулық өнери менен атқарып, сақлап бизге жеткерип берип, мийрасты кәдірлеуге өз үлесин қосқан талант ийелери болып табылады. Жийен жырау халық дәстаны "Қырқ қыз"ды өз гезегинде жыраушылық өнери менен халық алдында творчествалық пенен шеберлеп өмири дауамында атқарған хәм бизиң күнимизге жеткеруіге себепши болған, халықтың ядында сақланыуына белгили үлесин қосқан адам болып табылады. Фольклорлық шығармаларды жазба әдебиаттан дурыс ажрата билиуимиз тийис. Жийен жырау творчествосы мектеп оқыушыларына арналған оқыулықта авторлары С.Ахметов, Б.Исмаилов 9-класс "Қарақалпақ әдебиаты", университеттин филология факультеттери ушын сабақлықта авторлары Н.Жапақов, К. Мәмбетов, К.Султанов, А.Каримовлар /1983-жыл/ 73-93-беттер берилген. Және де 1994-жылы Ташкент "ФАН" баспасынан шыққан "История каракалпакской литературы" с древнейших времен до 1917 г. /деген китаптын 89-117-беттерде берилген. Улыуа Жийен жырау творчествасы хәзирги көзқарастан еле де кеңирек ізертлеуди талап етеди.

Жийен жырау бир қанша лирикалық қосықлары қобыз сазына сәйкес жыраулық шеберлік пенен терме толғау түринде дәретилген. Жийен жыраудың лирикалары ауызша жырлап айтуға тән бағдарда халықтың еситуіне қолайластырып тап жыраудың айтқандай етип дәретилген. Жийен жырау лирикаларын жазып дәретип ғана қоймастан оны ядлап, қобыз жырына салып халық арасында миллий халықлық қобыз намалары менен шеберлеп атқарып берип жүрген талантлы, лапызлы жырау болған. Жийен жырау творчествасы бойынша кең түрдге шұғылланған алым А.Каримов былай жазады: "Жийен жыраудың атқарған намалары "Келте зибан", "Уллы зибан", "Жортылыуы", "Көз айдын", "Айға шап", "Шалқыма", "Ноғайлы", "Толқын" хәм тағы басқалар болған. Шайырдың "Алды артым бийик жар екен" шығармасы "Келте зибан" намасы менен жырланған. /"Әдебиатымыздың гейпара мәселелери" Н, 1998, 87-бет/. Белгили алым Қәлли Айымбетов "Жийен жыраудың өзін шайыр деп атамай, жырау деп атаған дурыс болады. Ол" қобызымды қушақлап" деген сөзди бир неше рет қайталап өзинің жырау екенлигин дәлиллейди. Шығармаларының қосық қурылысы, қобызы хәм жырау деп аталуы оның нағыз халық жыршысы-жырау болғанлығына дәлийл бола алады. Оны жырау деп атаған менен жазба

эдебиятың уакили емес деген түсиник шыкпайды. Жийен жыраў қарақалпақ жазба эдебиятының уакили хәм оны баслаўшыларының бири болады". /Халық даналығы, 1988-бетлер/. Усы айтылғандай-ақ Жийен жыраў дегенимизде халқымыздың миллий саз әспабы- қобызын қушақлап сыр шерткен талантлы жыраў, дуўтарды да шертип сазенделик еткен атақлы бақсы елеслеў менен, сыңғырлаған саз, сахраны жанғырып әлемди гүңреткен жураўдың лапызы қулағымызға тал-тал келеди. Булар бизди тарийхқа баслайды, ата-бабаларымыздың басып өткен жолын, тарийхын, үрип-әдет, мәдениатын, миллий дәстүрлерин, эдебиятын билиўге бағдарлайды. Жийен жыраў "Қобыз толғаўы"н усы бағдарда дәреткен. Бунда халқымыздың миллий саз әспабы қобыздың соғылыў хакқындағы ой-пикирлер айтылады. Шайыр "Қобыз толғаўы" нан баслап қарақалпақ халқының өзгешеликлерин алдымызға жайып салады. Қобыз әспабының соғылыў тарийхы, оған қолланылған затлардың сахрайы қарақалпақ халқының турмысына, тиришилигине, даласына, тәбиятына тән өзгешеликлер екенлиги анласылады. Бул "Қобыз толғаўы"н айтылған пикирлер Қорқыт атаның қобызы хакқындағы әспананы ядқа түсиреди. Эдебиятшы алым А.Каримов өзиниң мақаласында: "Қобыздың пири Қорқыт атаның қобызды ойлап табыўы хакқындағы легендасының Жийен жыраўтдың "Қобыз толғаўын" на сәйкес келетуғының" айтады. /82-бет. Эдебиятымыздың гейпара мәселелери/. Булар бизди барған сайын Қорқыт ата жырлары менен тутастырылып оны қарақалпақтардың ата- бабасы ретинде танытады. Изертлеўши И.Өтеўлиевтың "Қорқыт Атаның қобызы /Миллий тарийхымыз өзіншеликлеримиз излеп. /"Әмиўдәрья"журналы, 1998, N 4 / мақаласында бизиң жыраўшылық шеберлигимиздиң Қорқыт ата жырларына барып тирилетуғынлығы, Қорқыт атаның қобызы хәм жырлары бизиң миллий ата мийрасымыз екенлиги айтылады. Расында да Жийен жыраўдың "Қобыз толғаўында" қарақалпақтың миллий саз әспабы қобыздың соғылыўы тарийхы бойынша бахалы мағлыўматларды береді, Буның бизин ата-бабамыздан киятырған саз әспабы - миллий өзгешелигимиз екенлигин дәлийлейди.

Түнде жатып түс көрдим,
Түсимде әжайып ис көрдим.
Өсип турған бир ағаш,
Ол ағашты мен шаптым,
Сынсылаған сес шықты,
Ағаш жерге қулады.
Шапқан жерден сүт шықты.
Булақ сүттен қорқадым,
Устадан уста сайладым,
Есенгелди қыр мурынға,
Ағашынды шаптырдым.
Таў-тайлақтың терисин,
Қапшығына қаплаттым.
Суў тулпардың қуйрығын,
Тар қылына тақтырдым.

Қурайдың как шайырын,
Тарқышына жақтырдым.
Таў текениң мүйизин.
Тийегине қыстырттым.
Қуў ағашта сен мұңлы,
Адамзатта мен мұңлы,
Айтысайық қобызым,
Қобызымды жырласам,
Сенде мұңлы қобызым,
Менде мұңлы қобызым,
Мұңласайық қобызым.
Қолыма алған жолдасым,
Шерди айтқан сырласым.
Саған айтып жырымды,
Қайғылы нама шаламан.

/10-бет, Жийен жыраў. "Посқан ел".

Жийен жыраў усы бағдарда аты қарақалпаққа мәлим болып аржақ пенен бержакқа танылған, пүткил Туран, Хорезм ойпатына кеннен сөз жайылып түрки халықларына белгили болған халықтың сөз зергери, өткир тили, сөйлер сөзи, көрер көзи, тийисли жеринде сөз-зибаның дарға тартса да хан алдында тай салмай айтқан талантлы шайыры хәм атақлы жыраўы болған. Әсиресе ол халықтың алтын мийрасларын терең үйренген хәм халыққа таратыўшы болған. "Қобыз бенен дуўтарды шертип, тилге келсе Жийеншеден өткен. Алпамысты жигиттиң султаны, Гулпаршынды қызлардың гаухары етип халық арасына таратқан. "Едиге"ни есирип жырлағанда күнди жаўдырып, "Қоблан"ды пүткил түрки халықларына тыңлатқан. Толғаўына түрли мухамға дөндиреп "Ормамбет бий " толғаўын өзи дәреткен. Өтештиң "Өтти дүньядан" қосығы /Жийен мине усындай бағдарда қарақалпақ халқының миллий шайыры, талантлы жыраўы болып ол өзиниң йошының дереклерин миллий халық ауыз эдебиятынан саға алып дәреткен. Ол бизге белгили сынаўлы қосық толғаўларды ғана, бир-еки дәстанлық шығармаларды ғана дәретип қоймаған. Оның авторлығында жүдә көп халықлық шығармалар дәретилген Булар еле толық дәрежеде халық арасынан әсиресе жоқарғы қарақалпақтар арасынан излеп табылыўы керек. Жийен жыраў тарийхий хұжжетлерге қарағанда өмириниң ақырғы күнлерине жоқарғы қарақалпақтар арасында болған пикирлер бар. Н.Даўқараев бул пикирлерге айрықша мәни береді. : "Жийен Тағай улының шайырлық жыраўлық жұмысының көбирек уакты "жоқарғы" қарақалпақтар-дың арасында өткен, яғнай Туркистан, Самарқанд, Нурата, Бухара, Кенимех, Зарафшан беттеги қарақалпақтардың арасында өткен. Жийен жөнинде сол жақтағы қарақалпақтардың арасында көп мағлыўматлар бар болса да олар еле жыйналған жоқ". Мине , бул пикирлер елеге шекем хеш ким билмей киятыр. Жийен жыраўдың бизге белгили лирикалары дым аз санда. Олар "Ылағым", "Бер түйемди", "Қобыз толғаў", "Қарамырза батырды айт", "Хожа батырға", "Жуўмаққа салдым қазамды", "Эй жигитлер, жигитлер", "Алды-артым бийик жар", "Хан қасында төрелер", "Хә ханымыз, ханымыз", "Жүрегимде көп дағым", "Көргенде болар ўактым

хош", " Хош болын дослар" деген терме толғаулардан ибарат. "Ылағым" қосығында шайырдың балалық жылларынан бір көринис турмыс қыйыншылықтары, жасынан ылақ баққанлығы, қыйналып қосылғанлығы, бай адамларға жалланып қой-қозы баққанлығы, ылақтарын қасқыр жеп кетіп бай адамнан ауыр азап ақыретлер көргенлиги хаққында жазған.

Ылақ бақтым салаға,	Жербауырлап куладым,
Бас қосып еки балаға,	Ишим ғыш-ғыш қайнайды.
Санап көрсем ағалар,	Көңлиме түсіп уғайым,
Он ылағым бирден жоқ.	Болған жетим озалдан,
Қула дүзде жыладым,	Ашылмаған маңлайым./4-5-бет/
Өлгениң билдим ылақтың,	

"Бер түйемди" қосығында шайыр манлайына питкен жалғыз түйесин бай адамның қолынан тартып алып қойғаны, оны бермесе халының не кешетуғынлығы хаққында айтып жарлылық турмысына қыйналады. Қолында сонша дүнья малы тұрып жарлының бір малына көз салған аш көз байдың сутхорлық келбетін ашып береді. Бул еки қосықта да жарлылық турмыс қыйыншылықтары жырланған. "Хош болын дослар" қосығында туғылған ел менен хошласуы, оның қадирине жетиу мәселелери сөз етилген. Шайыр барлық уақытта қарақалпақ халқы деп, туғылған елим, елатым деп жырлайды. Мудамы халық атынан сөйлейді. Өзин қарақалпақ халқының бір уакили шайыры сыпатында танийды. Мысалы:

Қулақ салын досларым,	Ун қосысып жылады.
Қапылған бул заманда,	Елимнің муңлы зарына,
Қайғы хәсирет қаплады,	Қайғылы нама шалып ем.
Қарақалпақ- булген ел,	Елим болып тур талан.
Теңлик таппай ханлардан,	Баян етсем барлығын,
Посыуға белін байлады.	Сендей зулым болған жоқ.
Ығылып посқан елатым,	Қарақалпақтың баласын,
Жоқ белгили мөканы,	Гууенлеп қойдай қырған жоқ.
Киндик қаным тамған жер,	Арылмас даулет байлығым,
Әрманда сеннен айрылдым.	Елатым сеннен айрылдым.
Қарақалпақ елинин,	Бүлинген бул елимнің,
Малында ерк болмады.	Неден болды жазығы?!
Қарақалпақ әулады,	Жулынып тутқа қазығы?!

Жийен жырау ұсындай бағдарда барлық 54 жыллық өмирин қарақалпақ деп халқым деп, елим деп арнаған гүресшең шайыры хәм мәпин жырлаған жырауы болды. Ол ылақ баққан балалығынан баслап /"Ылағым" қосығы/ қарақалпақ халқының тарихын жазды. Халықтың трагедиялы ауыр тәғдирин сүүретлеп берді. Халықты гүресіуіге бағдарлады. Қарақалпақлардың өзине тән миллий өзгешелигин рауажландырыуға үлкен үлес қосты. Оның лирикаларында дурыс сөйлеу, уәдеге опалы болыу. Харамнан қашыу, хадал мийнет, табыс табыу, кисинің хақысын жемеу, биреудің затына зорлық етпеу, өз еркинлигин, хужданы ушын гүресіуі усаған халқымыздың хасыл қәсийетлерин көриуимизге болады. Ол халық батырларының ийгиликли ислерин қоллап - қууатлады, олардың батырлық ис-хәрекетлерин халық арасында хауаза етти. Мысалы: "Қарамырза батырды айт", "Хожа батырға", "Аманбайдың ала аты" қосықтары ұсындай.

Өзи журттын батыры,	Тууысы жақсы батырым,
Өзи журтым дилуары.	Берге қууат хал берди.
Аяғына кийгени,	Бәрин айтты бирин айт,
Тоғыз қабат былғары.	Қарамырза батырды айт

"Хожа батырға", "Аманбайдың ала аты" қосықтарында шайыр батыр болған менен ел ғамын ойламайтуғын, зулым болған, халықты қырғынға ушратыуға себепкер болған адамлар хаққында айтады, олардың ел ғамын ойлап тәубеге келиуін түсіндиреди.

Шайыр өзинің шығармаларында қарақалпақ халқының миллий сыпатында хәрекетке келип халқымыздың өзине сай миллий хәрекетлерин жасады. Оның шығармаларында қарақалпақ халқының өзине тән болған сахрайы миллий кәхәрманы образы жасалады. Жийен шығармаларында сахрайы батыр, халқым деп умтылып жанын беретуғын ер жүрек, хадаллыққа талпынған әдил, бир-бирин терең хұрмет ететуғын жоқары адамгершиликли, әдеп-икрамлы, бир-бирин қыйып кете алмайтуғын мийрим-шәпәэтлы, бауырман, өзи өлиуіге жақын қалса да бир тислем нанын бөлисип кең пейли инсанлар образы жасалады. Және де жасы үлкени, ағаны, қарындасты мудамы терең хұрмет ететуғын адамгершилик, рухсатсыз ауыз ашпайтуғын кишпейиллик, тийисли жеринде сөзин алып қалмайтуғын шешенлик, дилуарлық, батырлық усаған пазыйлетлер айқын сәуленеди.

Жийен жырау лирикаларында өмир шынлығының ашшы картиналарын көркем поэтикалық қатарлар арқалы халық уғымына сәйкес астарлы мәнисте шеберлеп сүүретлеп бериу айрықша көринеди. Мысалы "Әй, жигитлер, жигитлер" қосығында былай жазады:

Әй жигитлер, жигитлер,
Заманымыз тар екен.
Көмейкейди турғанды,
Айталмастай күн екен.
Айтажағым балларым,
Дийхан болсан жер екен,
Қон жарығын кең болсын.
Бай улының бир-ек
Бир нәсият улларым,
Көз көргенин айтайын.
Саратанда сууықтан,
Сары ала сыйырдың,
Мүйизи қақ жарылды.
Сары тал болған бийдайдың,
Дәни астына төгилди.
Қара сууық қатты урды,
Буны улларым биз көрдик.

Жийен жырау ой- пикирлері көбинесе тымсалап астарлы мәнисте сулыұлап жеткеретуғын өткір тилли шебер шайыр болған. Ол хеш қашан тилге сөз келгенде иркіп сөз келгенде иркіп қала алмаған. Хан алдында да, дар алдын да да хакыйқатлықты, хадаллықты, хақ сөзди айтқан, нахақты аяусыз ашкара еткен. Буны шайырдың "Хан қасында төрелер", "Хә, ханымыз, ханымыз" қосықтарында толық көриуге болады. "Әй, жигитлер, жигитлер" қосығында шайыр дәуір хакыйқатлығын, турмыстың ашшы тәрептерин оғада шеберлік пенен түсиндиреди. Бул қосықта өмир, турмыс, тиришилик етиу, гүресию хакқында ең жақсы ой-пикирлер ортаға қойылған. Бунда хәр бир сөзге оғада терең поэтикалық мәни жүкленген. Қосықтың биринши куплетинде шайыр заманның "тар" лығын, дәуірдің зулымлыққа, залымлыққа тийкарланған екенлигин айқын көрсетеди.

Көмекейде турғанды,
Айталмастай күн екен.

Шайыр заман қысыметлері хакқында усылай толғанады. Еркинликтің жоқ екенлигин билдиреди. Бул заманда ең трагедиялы көринис хакыйқатлықты айта алмау, тилге тыйым салыу. Бунда шайыр "бас кеспек болса да тил кеспек жоқ!" деген халық нақылын есапқа алыу менен бул дәуірдің соншелли дәрежеде әдилсизликке қурылғанлығын, зулымлыққа тийкарланғанлығын көрсетип береді. Шайыр толғауының астарлы мәнисине көмекейде турғанды неге биз айта алмаймыз? ! Айта алмай атырмыз?! деген шақырық, сүренди сезиуимизге болады. Ол хәр бир қатарда усылай бир мәни алатып кетеді. Дәуір руұхы менен тығыз байланысып, арпалысып, гүресип күн көриудің тийисли екенлигин уғындырады. Рети келсе тайынбай көмекейде турған ашшы хакыйқатлықты айтыуды алға қояды. Және де шайыр усы қосықтың екінши куплетин де сақланыудың да зәрүрлигин, қай жерде кәтип сөйлеудің де кереклигин терең уғындырады. "Бай улының бир-еки айтар сөзин кем болсын" Бунда жарысып сөйлеме, ақмақ пенен ерегиспе деген мәнилерди анлауға болады. Усы ойларынан кейин астарлы мәнисте тағы да пикирлерин айқын баянлайды.

Өйтпесе жигитлер,
Айтажақты айтырмай,
Бас қуұсырылып жақ болар.

Бул жерде де еки мәни ни анлауға болады. Бири хакыйқатлықты айтсан басына соққы тийип қуұсырылғын жаққа айналыуы мүмкин, екіншиден, хакыйқатлық қалай болмасын айтылыуы тийис, буны айтыу ушын барлық ақыл ушын барлық ақыл-хуұшын менен басын жаққа айналып сөйлемей қалмайтуғын жағдайға қалмайтуғын жағдайға келесен. Қалай болмасын хакыйқатлықты айтасан. Ал, иштеги дәрт бул айтылыуы керек деген күшли идеяны береді. Халқымыздың тиришилик етиуинің бир дәреги шаруашылық болса, бир дәреги дийханшылық. Халқымыз үш ай қауыным, үш ай сауыным, үш ай қабығым, үш ай шабағым деп жасаған. Оларға сыйыр негизги азық-ауқат, мол ырысқы несийбе дәреги. Бийдай эзелден наны-асының арқауы. "Бийдай нанын болмаса бийдай сөзиң жоқпа" деген халық нақылының мәнисі әйемнен киятырған халқымыздың турмыс тиришлиги менен байланысly. Усылларға тийкарлана отырып шыйыр дәуір хакыйқатлығын, залымлықты былай тәриплейди.

Саратанда сууықтан,
Сары ала сыйырдың,
Мүйизи қақ жарылды.

Бул жерде гәп тек сары ала сыйыр хакқында емес ал өз елинің, шаңарығының, турмыс тиришилигинің тиреги, тийкары болған ер жигит азаматлардың заман қысыметинен мүйизинен қағылып жарылып атырғанлығын образлы сүүретлеген. Усындай батыр турмыстың хәр қыйлы

кыйыншылыктары, адамлар зулымлыгы, әдәлатсызлык себебинен куйреп жок болып атырғанлығы тәриплеген. Шайыр бул ойларын тағы да кеңирек, тереңирек түсіндиреди. "Сары тал болған бийдайдың дәни астына төгилди." Мине бул трагедиялық сүүретлеу. Буны дийхан болған сахрайы халқымыз аттан анық түсінеди. Өмириниң жайнап-жаснар заманы келип, жаңа күшине толысып елим деп умтылған азамат жигитлердиң ханлық зулымлық астында набыт болып атырғанлығы усылай астарлы түсіндирилген. Шайырдың хақықат сөз зергери, терең ойшыл, миллий халық уакили екенлиги усы тәрепинен көринеди. Жийен жыраудың заман шынлығы хақкындағы ой-пикирлери "Алды-артым бийик жар екен ", "Көргенде болар, кеуилим хош", "Жүрегимде көп дағым" қосықларында да айқын сүүретленген.

Жийен жырау терме толғау түрінде өзиниң лирикалық қосықтарын дөретип онда халықтың кыйыншылықлы өмир хәдийселерин, турмыслық тәжрийбелерин , дурыслыққа тийкарланған миллий дәстүрлерин оғада көп жырлады.

ЖИЙЕН ЖЫРАУДЫҢ "ПОСҚАН ЕЛ" ПОЭМАСЫ

Жийен жыраудың "Посқан ел" поэмасы -толғауы 1937-жылы Тахтакөпир районының 7-ауылы "Қара ой" деген жерде турыушы /Хәзирги "Өзбекстан" колхозы/Бектурсын деген жыраудан С.Мәуленов, Ш.Хожаниязовлар тәрепинен жазып алынған. Бектурсын жырау буны бир китаптан ядлап үйренгенлигин айтады. Бул поэманың көлеми 2 мың катарға шамаласады. "Посқан ел" уақыясы тарийхый хұжетлерге карағанда 17у0-у2-жылларда Сырдарьяның төменги тәрепинде Жаңа дарья, Кууандарья бойларында отырған карақалпақларды казақ ханы **ЕРАЛЫ** ханның кырғынға ушратыуы себепли ата журты Туркистан ды посып көшиуи, Хорезм шуқырына қарай ығысыуы мәселелерин сөз етиуге қаратылады. Изертлеуши А.Каримовтың мийнетинде "Посқан ел" толғауының мазмуны терең үйренилген. 75-77-бетлерде ол толғаудың мазмуның қысқаша баянлайды. /Буны конспект алыу керек /"Посқан ел" толғауының дөретилиуи хақкында кен түрде мағлыұматлар береді. Жийен жырау карақалпақ хорезмге көшип келгеннен кейин , Арал теңизине, оның кубла тәрепиндеги атауларға /Тербенбес, Мунайтпас/ Омударья тармақлары Көк өзек бойына келип қоныслағаннан кейин шығарған деген мағлыұматларды келтиреді. "Посқан ел" шығармасы халық тилинде "толғау " деп те "поэма" депте айтылып хәм жазылып жүргенлигин айтады. Тийкарында булар екеуин бөлип қарауға болмайды. Булар ишки тәрепинен бир-бирине жақын турады. Толғау дидактикалық поэзия түрінде жатады. Булар жәмийет қубылыстарын жай түрінде ғана сүүретлеу емес, турмысты бақлап сол жөнинде жуұмақлы пикир жүритеди. Гейпара толғау формасында жазылған шығармалар өзиниң көлеми сюжети жағынан поэмаға күтә жақын турады. Ондай толғаулар мазмун, образ хәм жасауы, композициясы жағынан поэманың талаптарына толық жууап береді. Бундай толғауларда заман, дәуир жағдай көбирек лирикалық шегинислер менен сөз етиледи. Бул талапқа Жийенниң "Посқан ел" толғауы толық сәйкес келеді. Бул шығарманың сыртқы формасы жағынан толғаулық характерге ийе болғаны менен оның ишки сюжетлик мазмуны, кахарман образларына характеристика беріу, композиция тәрепинен көбирек поэмаға усайды. Әдебият теориясында былай анықлама бериледи: "Поэма көркем әдебияттың лироэпослық жанырының бир түри. Поэмада шайыр өз кахарманларының ишки кеширмелери, минез-кулқы, ис-хәрекетлери хақкында сөз етеді. Соның менен бир уақытта лирикалық шығармалардай, поэмада сүүретлеген турмыслық уақыяға байланыслы пайда болған өзиниң ишки сезмлеринде баян етеді. Поэмада кәхарманлар уақыяға қатнасыушылар болады, олар менен бирге лирикалық кәхраманлар да болады." Әдебият теориясының поэма хақкындағы талаптарына Жийен жыраудың "Посқан ел" поэмасы сәйкес келеді. Бул шығармада белгили сюжет ата журты Туркистаннан Хорезмге, Омударьяның аяқ бетлерине көшиу, сыртқы жаулар, басқыншылар, байлар, бийлер азаптары, жетим қыз Минайым уақыялары хәм лирикалық кәхарман сыпатында шайырдың өзиниң уақыяның ишинде болып бастан-ақырына бақлап барыуы кең түрде сәуленген. Соның ушында биз әдебият таныу илиминде бул шығарманы анализ еткенимизде поэма гейде толғау депте пикир жүритемиз. Буны лирико-психологиялық поэма деп қараймыз.

Жийен жыраудың "Посқан ел" поэмасы тарийхта болған уақыялар тийкарында дөретилди. Бул уақыяларды шайыр өз көзи менен көрген, халық пенен бирге болып ауыр трагедиялық жолларды басып өткен. Шубырысып посып киятырған аш халықтың жолдағы ауыр қайғылы азаптары жүдә шебер сургун уақыялар негизинде ашып бериледи. Поэмада халық тәғдириндеги дәуир хақықатлығы айқын сүүретленеди.

Қарақалпақ - посқан ел,
Хорезмге жетиуге,
Хәммелери бууды бел.
Ата журты Туркистан
Өмирлик жайлау болмады.
"әрип пенен қәсерге,
Жетим менен жесирге,
Саясын хеш бир салмады.

Алды менен басшысы
Еки ийнин жалмады.
Бузык болды ийшаны,
Әдилсиз болды қазысы,
Гунасыздан биразды,
Гуналы деп қйады.
Еки жақлап үш жақлап,
Күннің көзін көрсетпей,
Кеуилге қайғы жамады. /27-бет/.

"Посқан ел" шығармасында қарақалпақ халқының тарихына, миллий дәстүрлерине, үрп-әдетлерине байланыссы ең жақсы ой-пикирлер сәулеленген. Шығарманың биринши бөлиминде тосқынлыққа ушраған халық тәғдири, ашлықтан жолда өлип қалып атырған ата-аналар, емизюли балалар, олардың ғарға-қузғынға жем болып көмиүсиз далада қалып атырғанлығы шебер трагедиялық көринисте жан ашырлық халатта сүүретленген. Усындай жағдайларда халық арасындағы бири-бирин өлим қәуипинен аман алып қалған туұысқанлықтың көриниси айрықша сыпатланады. Поэмада ананың балаға, баланың атаға, ағаның иниге, қарындасқа мехрибанлығы, мийримлилик, терең туұысқанлық сезимлери оғада қәстерли сезим сыпатында тәрипленген. Булар халқымыздың бурыннан киятырған ең ағла қәсийеглери болып табылады. Жийен жырау усылларға итибар береди. Ал залымлық, әдилсизлик оғада қатты қараланады. Булар айрым адамлардың дүньяпаразлығынан келип шығып атырғанлығы айрықша тәрийпленеди. Шығарманың екнши бөлиминде жетим қыз Минайым уақыясы айрықша орынды йиелейди. Шығармадағы Минайым қыз уақыясының өзи де терең адамгершилик сезимлери менен жырланады. Жийен жыраудың Минайымға баўырманлығы, өлимге бас тигип болса да азаптан қутқарыўға умтылғанлық-лары, қыз намысын қорғаў, қәхәрманлық ис-хәрекетлер шығармада исенимли сүүретленген. Шығармада Ереке бай менен оның пәмсиз хәм мийримсиз залым баласының образы шебер жасалған. Олардың жаўызлыққа, ипласлыққа тийкарланған хайўанлық ис-хәрекетлери турмыс шынлығы негизинде ашып көрсетиледи. Поэмада булардың басқа да уақыялар: жол азабы, ашлықтан қысылыўлар, есап-сансыз қырғынға ушыраған халықтың трагедиялық көринислери, Тербенбес, Муңайтпас деген атаўларға келип қоныс басқаннан турмыс, балықшылық пенен күн көриў, мехрибаншылық, қазаға түскен балықларды барлық аўыл адамларына тең бөлип бериў, терең аўызбиршилик сезимлери жүдә шебер баянланған. Бул поэмада байлардың - жер ийелеўшилердің образы, байлыққа семирген келбети шебер ашып берилген.

Байлардың посып көшиўи,
Жери жетпей көшкен жоқ.
Буяққа кеткен ашларға,
Жер берместин қийлеси,

- деп жазып олардың зықна, қарапайым адамларды езиўге қаратылған мийримсиз образы жасалады. Шығармада усндай мийримсизлик Жийен менен аштан-аш сүүретленип киятырған жетим Минайымның Ереке бай менен оның баласының көшип қонысландырып отырған жеринде ушрасқан пайытта жүзеге келеди. Ереке бай да жетим қыз Минайымның қәуендерсизлиги, еле оның жас екенлиги хаққында ойланбайды. оны хорлағысы келеди. Жийен жырау адамды хорлағысы келген, әсиресе, қыз баланың намысына тийген адамлар менен жанын аямастан гүреседи. Бирақ жаўыз байлар Жийенди халдан тайғанша урып- азаплап таслап кетеди.

Ереке байдың усндай зулымлығы, оның баласының сатиралық бағдарда сыпатланған унамсыз образы-типи жүдә шеберлик пенен жасалған.

Таң саз берип атқанда,
Бир бай көшке илестик.
Отыр екен дем алып,
Түсирип барлық затларын.
Қурсақларын қампайтып,
Қәхәрленген түклерин,
Оннанда бетер узайтып.
Бул бир асқан бай екен.
Төрт түлиги сай екен.
Быдым-быдым бет аўызы,
Бир баласы бар екен.
Отыр екен төринде,
Тамақ ишип тамсанып.
Тойғаннан соң тамаққа,
Қайта-қайта кекирип;

-Қасындағы жас қызды,
Қайда алып барасан?!
Маған бер мына қызыңды,
Хаялыққа аламан,
Жаман болса негизи,
Қой кейнине саламан,
Айтқанымды қылмаса,
Қарқырытып шаламан.

Шығармада усундай көзқарасларды байларлардың келбети ашып бериледи. Шайыр усыларды тағы да тереңірек пикирлер менен олардың негизинің жаман екенлигин айрықша уғындырады.

Байға бир пул өлгениң,
Қарауытып қан жутып,
Көздің жасын ишкенин,
Досларым бир пул оларға,
Оттай сөнип өшкенин.

"Посқан ел" поэмасында халықтың бир өмир тарийхы жүдә көркемлик сүүретленген. Бунда адамға ой салатуғын оғада жақсы ой-сезимлер жәмлестирип берилген. Поэманың сүүретлеу бағдарында халықлық нақыл-мақаллардан, ушырма сөзлерден, афоризмлерден, көркемлеу куралларынан жүдә шеберлик пенен пайдаланған. Шайыр образ жасауда, уақыя хәм хәдийселерди сүүретлеуде булардан шебер пайдланған. А.Пирназаровтың китабында булардың биразы изертленген. Мәселен, жол азабы дәстанлық формада гиперболалық бағдарда былай сүүретленеди:

Қыйыр-қыйр шөллерден,
Қыйналып өтип келемиз,
Узақ-узақ жоллардан,
Удайы жүрип келемиз.
Қанат күйген ыссы да,
Жанып тағы күйемиз.
Бир журтым гөне етик,
Табаны түсти тас қағып.

Поэмада инсан образын жасау, оның адамгершиликли, әлпайым, батыр, ержүрек ис-хәрекетлерин сүүретлеу оғада шеберлик оғада шеберлик пенен иске асқан.

Мысалы: Минайым образы былай түсиндириледи.

Қолдан кеткен жетим қыз,
Мәнисин билсен қызыл гүл,
Заманы келсе пақырдың,
Сайрап турған жас бүлбул.
Және де былай тәреплейди:
Қасымдағы ол жигит,
Жигитлердің султаны.

Поэмада нақылға айналып келтирилген қатарлар уақыя хәм хәдийселерди айқын түсиндириуге қаратылады:

Жигиттің парқы жолдас болғанда айрылар,
Жүктің көрки аршады,
Түйинің көрки наршады.
Байдық көрки мал менен,
Күндыз тутқан паршады.
Адамның көрки кийимди,
Әсиресе үйінде.
Ишерге тамақ болмаса,
Кийимінди сатасан.

Поэмада шың дослық, тууысқанлық сезимлер, бирлик ушын гүрес, Жетим қыз Мынайымды излеу, қасқырларға тап болыу, жол азабын шегіу, Минайымды табыу, Ереке байдан өш алыу уақыялары исенимли сүүретленген. Бул поэма халқымыздың тарийхын кең түрде сәулелендирип беріуи менен айрықшаланады.

ЖИЙЕН ЖЫРАҰДЫҢ "УЛЛЫ ТАҰ" ПОЭМАСЫ

Шайырдың "Алды-артым бийик жар екен", "Мүйтенлердің мөканы", "Хан қасында төрелер", "Ха ханамыз, ханымыз", "Жүрегімде көп дағым", "Көргенде болар кеулим хош" деген қосықтарын хәм "Уллы тау"толғауын 1959-жылы халық жырауы Қыяс Қайратдиновтан жазып алады. Бул шығармалардың Жийен жырау дәретпелери, екенлиги хаққында Қыйс жырау бираз

мағлұматлар береді. Қыяс жырау бұл шығармаларды 1932 жылы Қара өзек районының Нәүпир деген жерінде тұрыушы Исмамыт деген Зыяу ұлының қысса кітаптарынан көшіріп алғандығын айтады. Ол кісі хәр қыйлы қысса кітаптар менен бірге қарақалпақ шайырларының қосықтарын қағазға түсіріп көпшілікке оқып беріп жүрген "/54- бет/ А.Каримовтың мийнеті. С.Камаловтың мийнетлерінде XVIII әсирдің басында қарақалпақтардың өзлерін Шыңғысханның әулады деп есаплайтуғын қазақ султанлары басқарып тұрған. Қазақ султанларынан Тәуке хан/1680-1718-жыллар/ қарақалпақтарға УЛЛЫ ТАҰ деген жерді жайлауға рұхсат еткен. Бұл жер Сырдарьяның орта тәрәпинде болса керек. Усы жерден Ташкентке, Қытайға, Қазанға Москваға жол өтетугын болған. Қарақалпақтар усы үлкен қаруан жолдан бажы пул алатугын болған. "Булар 1723-жылы жунғар қалмақтарынан қазақтарға жасаған топылысы уақтанда үзиліске түседі. Буннан соңғы дәуірде қазақ ханы Абулхайыр хан 1743-жылы Сырдарья бойында отырған қарақалпақтарға шабыуыл жасайды хәм олардың мал-мүлкін талан-тараж етип өзлерін қууғынға ушратады. Усы шабыуыл нәтийжесінде қарақалпақтардың гейпаралары "жоқарғы" қарақалпақтарға, көпшілиги" "төменги" қарақалпақтарға айналып Жаңа дарья бойына, айрымлары Хорезмге қарай көшеді. "Уллы тау поэماسындағы қазақ султанларының хәм феодалларының қарақалпақ халқын шабыуы, қырғынға ушратуы оларды постырыу хәм қарақалпақтардың Жаңа дарья, Қуған дарья бойларына келип жайласуы- АБЫЛХАЙЫР ханның 1743-жылғы шабылуына сәйкес келеді. Усы уақыяның сәулеси болып көринеді. /А. Каримов -91-бет/.

"Уллы тау" дәстаны 348 қатар қосықтан ибарат болып ол жыраулардың атқаруына қолайластырып терме-толғау түрінде шығарылған. Дәстанда басыпалыушылық урыстардың баслануы, елдің ишіндеги бийлердің адамларға берген азаптары, ахыретлери, халықтың душпанға қарсы тұруы, қырғын урыстар, жеңіліске ушырау, т.б. мәселелери, улыумахалықтың бир дәуір тарийхы сәулеленген. Бұл шығарма өзіннің мазмуны бойынша феодаллық тартыстардың, урыулық қарым-қатнастарды шегине жеткен көриніслерін, жер иелери-феодаллар менен қарапайым адамлардың арасындағы кескінлескен гүреслерін шийеленіскен уақыяларын айқын сұретлеу менен өзгешеленеді. Усылай хәр тәрәплеме бөлшекленіп азап шеккен халықтың ауыр тәғдирін сұретлеу шығарманың тийкарғы сюжетлик мазмунның қурайды.

Поспай олар не қылсын,
Ким көрінген асылып,
Пүтин болмай жағасы,
Хан, султанлар күн бермей,
Елимди қойдай жалмады.
Қутыла алмай насақтан,
Жабылып жала нахақтан,
Зорлық көріп султанның,
Булинбей елим қалмады.

Посыуға белин байлады...Бұл дәстанда сырқы басып алыушыларға қарсы тайда таяқ қалмай гүреске шыққан қарақалпақ халқының трагедиялы тәғдири айқын сұретленген. Уллы тау алып барылған қасарысқан шайқас, қырғын урыстардың көриніслери қахарманның ишкі кеширмелери, толғаныслары арқалы шебер баянланады. Булар адамда шын патриотлық сезим, жоқары гуманистлик ой-пикирлери қәлиплестиреді.

Арыз айтқан халықты,
Ериксиз дарға асады.
Қарақалпақ бийлери,
Қара қанлар қусады.
Жети жақтан камалап,
Сонар киби аұлады.
Адамзаттың зарынан
Мезгилсиз қарлар борады.
Не бир батыр гошақты,
Жоңышқадай баұлады.
Қатын менен жас жанлар,
Ата менен аналар,
Бауырынан айрылған.
Қарақалпақ бийлерін,
Қарқыратып шалады.
Жети жасар балларын,
Жанған отқа салады...
Қарақалпақ елинде,
Ақыр заман болады....

"Уллы таў" поэмасында халық басына түскен аўыр мүсийбетлер усылай сүүретленген. Елге душпанлық еткен топарларынан Асан мырза, Арысланбек, Шорбан кәл усаған залымлардың хәрәкетлери, қатты қараланады. Олардың нағыз жаўызлық ис-хәрәкетлери ашып бериледи.

Асан мырза бас болып,
Қарақалпақты жаўлады.
Шыбын янлы гаўлады,
Камап алып жан-жақтан,
Төбеден жасыл таслады...
Шорбан кәл деген залымы,
Еки ийнин жалмады.
Кеше күндиз ат шаўып,
Қарақалпаққа туўдырды,
Жәнжел менен гаўғаны.
Қастын тигип Шорбан кәл,
Қатты қырын қарады,
Жети күн тыындай ат салып,
Қарақалпақ әўлады,
Тухым күрт етип саплады....
Кәхәрленип Арысланбек,
Жаўған булттай курсанды..

Бул поэмада Жийен жыраў халықтың көргениндей етип турмыслық тийкарда баянлайды. Дәстан қарақалпақ халқының дәстүрлери, мәдениаты, әсирлерден киятырған ойлары, пикирлери, ең жақсы идеаллары, хикметли сөзлери хәм қәлиплесип киятырған әдебий тилинен оғада әхмийетли мағлыұматлар бериўи менен баҳалы.

Жийен жыраў шығармаларын сөзлерден көркем поэтикалық усылларда шебер пайдала-ныў менен жүзеге шығарған. Шайыр қарақалпақ тилинің сөйлеў мүмкиншиликлеринен, миллий уғымларды бериў ибараларынан оғада кең пайдаланған. Жийен жыраў шығарма-лары фольклор менен жазба әдебияттың тығыз байланыслы раўажланыў дәлийлеп көрсетиўши көпир сыпатында айрықшаланады. Уақыя хәм хәдийселерди сүүретлеўде, халық санасына унамлы етип, анық жеткерип бериўде халық сөзлеринен астарлы, тымсаллық формаларда, көркем образлық мәнилерине тийкарланған халда сүүретлеп жеткериўге терең итибар берген. Жийен шығармаларында көркемлеў куралларының дерлик барлығы шебер пайдаланылған. Булардан теңеў, метафора, синекдоха, литота, гипербола, риторикалық сораў, антитеза хәм басқа да көркемлеў кураллары қолланылған. "Посқан ел" поэмасында шайыр әсирлерден-әсирлерге, қыян-кески ўақыяларға, журтты бүлдирген жаўгершиликлерден қырғын урысларға тап болып, бүлинип, посып көшип, тоз-тоз болып, трагедиядан трагедияларға, аўыр азаптарға тап бола берген қарақалпақ халқының тәғдийрине терең қайғырыў менен былай ортаға саўаллар таслайды, риторикалық саўаллардың жуўабын излениўге талпындырады.

Шырақларым сизлердин, Бахтыңызға не болды?! - Бул сөз ибараларында терең күшейтиўши мәни бар. Бунда әсирлерден бери киятырған халықтың таўсылмас мүнлары, мақсет-тилеклери, мың жыллық тарийхы, әрманлары бар. Бул еки қатар қосықты белгили жазыўшы Төлепберген Қайыпбергеннов өзиниң үш әсирлик халық тарийхын сөз ететуғын "Қарақалпақ дәстаны" роман-эпопеясына эпиграф етип алады. Демек Жийен жыраў еки аўыз сөз бенен сонша әсирлик халық тарийхын, олардың қыян-кески өмир тәғдирлерин сүүретлеп бериўге ерискен, Және де Жийен жыраў усы тарийхий поэмасында халықтың басына түсип атырған аўыр мусийбетлерди анық көрсетиў ушын былай жырлайды:

Ынранбайын неге мен?!
Мынаў халық шубырған,
Барарына жери жоқ,
Батарына көли жоқ.
Атақлы етип барарға,
Мәканлы жайы, жери жоқ.
Соны көрип мен сорлы,
Куўраған куў қобыздың,
Кулақларың бурайман,
Кеулим дәртке толған соң,
Қайғырды жырлайман.

Бул қатарларда шайыр дағдарысқа ушраған халықтың жағдайларын оларға түсиникли болған сөз дизбеклери менен "барарына жери жоқ, батарына көли жоқ" деп шебер түсіндірген. Ал "қуұраған қуұ" қобыздың дегенде "қуұраған қуұ" - эпитети қобыздың мұдамы қайғылы, жағымсыз, трагедияға толған нағаларды шалатуғынлығын көз алдымызға елеслетеді. Себеби "қуұраған " деген сөздің мәнісі қуұрап қалған хеш бир кеуілге унамлы нәрсе жоқ, ойраны шыққан деген түсиниклерди аңлатса, "қуұ" сөзі оннан да бес бетер болған жағдайларды, қуұрап қалыуы, қуұарыуы барлық жағынан қыйыншылықтарға тап болыуы аңлатады. Ханымыздың басына түскен тарийхий жағдайлар Жийен жырау тәрәпинен усылай түсіндириледі. Шайыр шығармаларына бундай сүүретлеулер көп қолланылады.

Жийен шығармасында теңеулер турмыслық хәдийселерди анық түсіндириу үшін қолланылады:

Ашлықтан қаттық қақпаштай,
Дәрманы кетип биразы,
Ақ теректей сулады. /"Посқан ел"/
Шым-шырқадай улларым,
Қызыл гүлдей солдыңыз.

Бундағы теңеулер халықтың жасау жағдайлары, турмыс тәжрийбелери, өмир сүриу хәдийселери менен тығыз байланысады. Турмыстың ашшы хәқыйқатлықтарын. адамлардың кеулинің қапа болғандағы көринислерин шайыр гиперболалық сүүретлеулерден шебер пайдаланау менен сүүретлеп береді.

Көзимнің жасы көл болып,
Етек, жеңім сел болып,
Өкпем аўзыма тығылды. /"Хош болың дослар"қосығы/

"Посқан ел" дәстанында:

Көзимизнің жаслары тас буршақтай төгиліп,
Ушқан күс бизге илесті,
Сол жүристе бизлерге.

Бул қатарларды хәдийселерди хәдден тыс улғайтып көрсетиу іске асқан. Жийен шығармаларында метофоралық сүүретлеулер оғада шебер қолланылады. "Көгенде кеулим хош" қосығында:

Ашылған бағда анарым,
Алдымда баслар сардарым.

"Посқан ел" шығармасында:

Қосығы қуұатым,
Еки бирдей қанатым,

- усундай қатарларда шайыр елинің тоғайын шынарға, минарға, ал елин болса анарға, сардарға барабар қойып метофоралық бағдарда аўыспалы мәниде қолланады. Ал қосығындағы еки бирдей инисин қуұатым. қанатым деп бирдей салыстыра отырап шебер сүүретлейді.

Шайыр шығармаларынада пүтиннің орнына бөлшегин, яки бөлшегинің орнына пүтинің көрсетип, сондай-ақ бирликти көрсетиу арқалы көплик мәнини билдирип сүүретлеулерден де шебер пайдаланған. Көркемлеу қуралларының бундай түрин әдебият таныу илиминде "синекдоха" деп атайды. Мысалы: "Ылақ бақтым салаға". "Посқан ел" шығармасында:

"Ғарға жеген өликке,
Жылға сайлар топ болды."
Ақ денели арыудың,
Буримлары есилди.
Сағыйраның қанлары,
Суу орнына төгилди.
Санап көрсем балықты,
Токсан беси түсипти .

Бул қатарларындағы "ылақ", "өликке", "арыудың", "сағыйраның", "көзимди", "балықты" сөзлеринің хәммеси бирлик түринде қолланылған менен көплик билдирип тур. Шығармада булардан басқа көркемлеу қуралларының көп түрлерин пайдаланған. Жийен жырау халық сөзлерин, көркем сөз бирикпелерин, нақыл - мақалларды, ушырма сөзлерди жүдә билген. оларды терең өзлестірип шығармаларында қолланған. Мысалы "Посқан ел" шығармасында:

Қолы жеткен шоштыйып,
Үлгисіз тон пишилди.
Қарауытып қан жутып,
Көздің жасын ишкенин.
Досларым бир пул оларға,
Оттай сөнип өшкениң.

Беллеримиз бүгилип,
 Қабырғамыз сөгилип.
 Өзи сулығ қыз еди,
 Көргенин мийри қанғандай
 Қаслары қара қыйылған
 Аўызға үрип салғандай.
 Менде оғада жылайман,
 Сай сүйегин сырқырап.
 Ашлық курсы арсыз жаў,
 Қызыл жүзди солдырды.
 Оны еситип менинде
 Төбе шашым жуўлайды.
 Булардан басқа :
 Табаныма тийди шоқ,
 Сепкил салдың бетиме.
 Отқа салып өзимди,
 Қыйнадым бунша жанымды.
 Зәхәрли шаян сен болдың,
 Бүлбүл ушты гүлимнен.
 Жаз күнлерим қар екен,
 Түгин сақлап ишимде .
 Мезгилсиз қар борады...

- дегенде усаған толып атырған көркем образлы қатарларды көриўимизге болады.

Жийен жыраўдың шығармалары халықтың жай сөйлеў тилинде жазылған. Жыраў халықтың аўызеки тилинен шебер пайдалана билген. Айрықша жыраў толғаўларының лексикалық составында көркемлеў қуралларынан да эпитет, теңеў, метафора, гипербола х.т.б. дурьс қолланған. Шайыр буларды қолланғанда хәдийсе яки ўақыға анықлама бериўден баслатады. Ал, оқыўшы ойланып түсинетуғын мәнини таңлайды, топлайды. Мысалы: қуўраған қуў қобыз, жаўдыр қара көз, күн шықпады уядан х.т.б. эпитетлер.

Жуўмақлап айтқанда Жийен жыраў халықтың бай сөйлеў тилинен өз дәрәтпелеринде хәр тәрәплеме пайдаланған хәм қарақалпақ әдебий тилин қәлиплестириў ушын бар күшин жумсаған талант ийеси.

Қадағалаў ушын сораўлар.

1. Жийен жыраў шығармаларының аўызеки әдебиат характерине жақынлығы.
2. Шайыр шығармаларының жазба әдебиаттың аўызеки поэтикалық творчество менен байланыстырыўшылық қәсийети
3. Жийен шығармаларында оның өмири. Күн көриў тиришилигине байланыслы биографиялық мағлыўматлардың орын алыўы
4. Жийеннің жыраўлық дәстүри ҳаққында қысқаша түсиник
5. Шайырдың өмири хәм дәрәтиўшилиги бойынша изертлеўлер, пикирлерге толық шолыў.
6. "Посқан ел" шығармасының тарийхый жыр хәм толғаўлық характери
7. Шығармалардың темасы хәм идеясы
8. Аўыр қыйыншылықларға дус болған мийнеткеш халық турмысының терең шынлық пенен сүүретлениўи
9. "Посқан ел" толғаўында лирикалық шегинислер хәм шайырдың өз образы
10. Толғаўда халықты ерликке, мәртликке шақыратуғын оптимистлик идеялар
11. Шығармаға контрастлық приемлар
12. Жийен жыраўдың "Уллы таў" жырында үстем класс ўәкиллериниң әшкараланыўы
13. "Уллы таў" поэмасының мазмуны
14. Халықтың аўыр турмысының реал көриниси
15. Жийен жыраў "Әй, жигитлер, жигитлер" шығармасының тийкарғы өзгешелиги
16. Жийен жыраўдың "Бер түйемди", "Блағым" толғаўларына анализ.
17. Жийен жыраў шығармаларының көркемлик өзгешелиги
18. "Хош болың дослар" толғаўында халыққа деген сүйиспеншилик, езиўшиликке өшпендилик
19. Жийен жыраўдың шығармаларының жыраўлар атқарыўына ыңғайлығы
20. Шайыр сүүретленген трагедиялық жағдайдың көзге елеслетиўдеги атқаратуғын хызмети

Өз бетинше жұмыс тапсырмалары

Жийен шығармаларында көркемлеу куралының қолланыуы бойынша А.Каримовтың мийнетинен "Шығармаларының көркемлік өзгешелигі - IV бап- 98-110- бетлер, және де Айымқұл Пирназаровтың "Жийен хәм Омар шайырлардың дөретиушилик шеберликлери" деген мийнетинен "Көркемлеу сүүретлеу куралларынан пайдаланыудағы Жийениң шеберлиги" 52-73-бетлер-изертлеулеринен конспект алып оны таллап түсиндирип беруі әмелий жұмысқа тапсырма етип бериледи.Буған өзиниң пикирлерин билдиреди.

Сабақлықлар хәм оқыу қолланбалар дизими

Тийкарғы әдебиятлар

1. Н.Даўқараев III том. Нөкис - 1979, 45-56- бетлер шығармаларының толық жыйнағы. Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери.
2. К.Айымбетов Халық даналығы. Н-1988, «Посқан ел»- 63-67-бетлер.
3. Н.Жапақов Реалистлик жазба әдебият Жийениң басланады. II томлық Н- 1979, I-кітап, 38-57-бетлер.
4. А.Каримов «Жийен жыраудың өмири хәм дөретпелери» Н- 1963.
5. А.Каримов Әдебиятымыздың гейпара мәселелери Н.-1988, 80-91-бетлер Жийен жырау хәм оның жыраушылық өнери хаққында.
6. К.Мәмбетов. Әйемги қарақалпақ әдебияты. Нөкис, 1976.
7. К.Мәмбетов. Ерте дәуирдеги қарақалпақ әдебияты. Нөкис, 1992
8. А.Пирназаров Қарақалпақ әдебияты бойынша гейпара ойлар. Н.19-49-бетлер, 6 мақала.
9. А.Пирназаров Жийен хәм Омар шайырдың дөретиушилик шеберликлери. Н-1993.
10. О.Алеуов Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ой-пикирлерин қәлиплесиуи хәм раўажланыуы. Н-1993, Жийен жыраудың жәмийетлик - педагогикалық көзқараслар. 271-282-бетлер.
11. С.Бахадырова «Китабы дедем Коркут», «Қоблан», «Едиге» хәм хәзирги әдебият хаққында ойлар. Нөкис, 1992.

Қосымша әдебиятлар

1. С.Бахадырова Жийен жырау хәм қарақалпақ жыраулары.»Еркин ҚҚ стан» газетасы, 1991-жыл , N202/15871/ 18- октябрь. Шайырдың 260 жылығына.
2. Жийен жырауға арнап «Жас Ленинши» 2--апрель, 1991-жылы бир ажыратады. Жийен жырау авторлығында «Гулайым»дәстанынан үзинди бериледи. Мынандай аңлатыу берилген:»Жийен жыраудың бул «Гулайым» дәстанын соңырақ «Батыр қызлар», «Қырық қыз» атамаларында халық жырауы Қурбанбай Тәжибай улы қайта толықтырған хәм елге, пүткіл дүнья жүзи әдебиятына өлмес мийрас етип қалдырды.» Г.Хожаниязов, О.Юсуповлар таярлаған. /Булардың бәри тийкарсыз, қәте пикирлер!/.
3. М.Низаматдинов Жийен жырау шығармаларының әхмийети хаққында «Еркин Қарақалпақстан» 1991. 26- декабрь .
4. Ж.Камалов Қобыздың уллы зибаны.»Совет Қарақалпақстаны»1988, 16- сентябрь.
5. О.Сатбаев «Қырық қыз» дәстанының авторы Жийен жырау деген пикир айтқан. «Еркин Қарақалпақстан», 1991, 3- апрель саны.